

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het gelaagde denken: essays voor Veit Bader

van den Berg, H.; Engelen, E.; Jansen, Y.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van den Berg, H., Engelen, E., & Jansen, Y. (2009). *Het gelaagde denken: essays voor Veit Bader*. F&N Eigen Beheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

HET GELAAGDE DENKEN

HET GELAAGDE DENKEN

Essays voor Veit Bader

Redactie:

Harry van den Berg

Ewald Engelen

Yolande Jansen

F&N Eigen Beheer

*Met dank aan Fred Zurel, Ulla Nüss
en de Afdeling Wijsbegeerte van de UvA*

© Harry van den Berg, Ewald Engelen, Yolande Jansen – 2009
Omslag: Jeroen Bosch, detail Tuin der Lusten
Productie en vormgeving: F&N Eigen Beheer, Amsterdam
ISBN 978907867558 7

Inhoud

Veit Bader en het gelaagde denken <i>Harry van den Berg, Ewald Engelen en Yolande Jansen</i>	7
Bürger Kommender Zeiten <i>G.J. Ojeda-Ebert</i>	11
De arbeidsjurist als amateursocioloog <i>Taco van Peijpe</i>	22
De 'grenzenloze' wetenschapper <i>Harry van den Berg</i>	32
Beelden van Bader <i>Kees van der Veer</i>	39
An indomitable theorist. A purposeful practitioner. An uncompromising intellectual. A tribute to Veit Bader <i>Marja Gastelaars</i>	44
Charisma und Profession oder: Kann ein Professor ein Zauberer sein? <i>Helma Lutz</i>	55
Touwtrekken aan identiteit <i>Yvonne Leeman en Sawitri Saharso</i>	61
Zur Aktualität der <i>Dialektik der Aufklärung</i> <i>Michael Schäfer</i>	70
Alleen de ingrediënten <i>Albert Benschop</i>	77
'Marx-Engels and the (pseudo)dichotomous phraseologies' <i>Manuel Carlos Silva</i>	82

Un art moyen? Un art philosophique! <i>Henk bij de Weg</i>	98
Over bedrijfskunde en andere kundes <i>Jac Christis</i>	103
Vaders <i>Ewald Engelen</i>	114
Lessen in complicerende filosofie <i>Marianne Boenink</i>	123
A critical academic and patient supervisor <i>Ahmet Akgündüz</i>	132
Modernisme, cultureel geheugen, illegaliteit <i>Yolande Jansen</i>	136
Making Political Philosophy Practical Again <i>Bas Schotel</i>	151
Korte biografieën van de auteurs	161

Veit Bader en het gelaagde denken

Harry van den Berg, Ewald Engelen en Yolande Jansen

Veit Bader en het gelaagde denken, gevlijd tegen een uil van Minerva uit Jeroen Bosch' *Tuin der Lusten*. Vrij associërend op basis van Bosch' uil en hun eigen herinneringen aan Veit, stuiten de redacteurs van dit *liber amicorum* erop dat het Baderianisme zich het beste laat omschrijven met de term 'gelaagd denken'. Steeds opnieuw wijst Bader op het gevaar van reductio-nisme, van monocausaliteit en het discursieve fetisjisme dat zo veel contemporaine wijsbegeerte en een groeiend deel van de sociale wetenschappen kenmerkt. Omdat de werkelijkheid gelaagd is, moet ook het denken gelaagd zijn, aldus Bader, en moet iedere sociaal-wetenschappelijke verklaring multicausaal zijn. En omdat multicausaliteit multidisciplinariteit vooronderstelt, moet iedere goede sociale wetenschapper (ver) buiten zijn vakgebied lezen. En omdat de filosoof daarbovenop ook nog eens, op basis van het normatieve repertoire dat in het collectieve repositorium van grondwet en mensenrechtenverklaringen ligt opgetast, uitspraken doet over tekorten en gebreken en daarmee impliciet over reparaties en verbeteringen, moet zij zowel filosoof als wetenschapper zijn. Immers, 'ought implies can'.

Gelaagd denken dus, en van het een kwam het ander. De wanhoop van de grensoverschrijder in een disciplinair geordende wereld. Wij vroegen elkaar hoe we onszelf noemden. De druk om disciplinair kleur te bekennen is immers groot in een wereld waarin kennis en kunde nu eenmaal in disciplines zijn georganiseerd. De spraaknood was groot, gekneet als de redacteurs waren in het gelaagde denken van Bader en de academische verantwoordelijkheid die dat met zich meebracht. Harry had in de loop der tijd zijn toevlucht gezocht bij de term 'methodoloog', een veelgebruikte vluchtheuvel voor sociaal-wetenschappelijke duizendpoten. Yolande noemt zich politiek filosoof en cultuurwetenschapper maar heeft eigenlijk nog tien adjectieven nodig om die termen te kwalificeren. Ewald is, Baders boodschap radicaliserend, de filosofie ontvlucht en zich meer en meer als empirische sociale wetenschapper gaan profileren. Het keurslijf van de

discipline probeert hij te vermijden door een eigen vakgebied te creëren, dat van financieel geograaf. Drie strategieën om op zijn Baderiaans grensganger te zijn in een wereld die academische migratie nog altijd met lede ogen aanschouwt, alle loftuitingen op multi-, inter- en transdisciplinariteit ten spijt.

Kenmerkend voor het Baderianisme is bovendien, en dat hangt samen met de evaluatieve en prospectieve taak van de filosoof, de nevenschikking van soorten kennis. De positivist en de traditionele filosoof plaatsen *theoria* en *epistème* boven *technè* en *metis*, theoretische boven praktische kennis. De Baderiaan ziet deze typen kennis als verschillend maar gelijkwaardig. *Sofia*, *logos* en *technè* hebben alle hun eigen plaats in het Baderiaanse denken. Dat heeft een aantal vreugdevolle consequenties. Ten eerste nuanceert deze visie het maatschappelijk belang dat moet worden toegekend aan het type kennis waarvan universiteiten zich de exclusieve producent wanen. Er gaapt geen hiërarchische kloof tussen wetenschap en praktijkkennis. Beide doen waarheidsclaims, beide worden gekleurd door belangen, beide zijn systematisch en beide hebben betrekking op een gegeven werkelijkheid.

Ten tweede overbrugt deze visie de kloof tussen kundes en wetenschappen. Grof gezegd passen kundes wetenschappelijke inzichten over de noodzakelijke dan wel contingente aard van de relaties tussen de dingen toe op concrete ontwerpproblemen. Terwijl in sociaal-wetenschappelijk onderzoek de contingenties als het ware uit het onderzoek gedestilleerd moet worden, worden ze in het probleemgestuurde onderzoek van de kundes zelf geconstrueerd. Wat rijke kennis oplevert voor de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker, mits de twee met elkaar spreken. Bader is daar altijd een groot voorstander van geweest.

Ten derde doorbreekt dit de pathologie van de postmoderne zelf-referentialiteit waar een groeiend aantal filosofen, cultuurwetenschappers en sociale wetenschappers aan leidt. De twijfel aan een niet discursief geconstrueerde werkelijkheid bestaat bij de gratie van een radicale scheiding tussen academische kennisproductie en de alledaagse ontologische interactie. Juist het frequente falen en slagen van onze alledaagse omgang met de dingen, sociale zowel als natuurlijke, discursieve zowel als fysieke, leert ons dat het onvermogen om een eenduidige waarheidstoets te construeren niet mag worden geradicaliseerd tot de ontologische

claim dat er buiten de tekst niets bestaat.

Ten slotte volgt uit dit laatste kenmerk van het Baderianisme dat leven en werk niet goed van elkaar zijn te onderscheiden. De Baderiaan is als Luther: hier sta ik, ik kan niet anders. Het intellectuele spel van de academie is nimmer vrijblijvend, maar altijd politiek, en politiek gaat niet slechts over standpunten en belangen, maar ook over deugden en karakters, en daarmee over heel de mens. Hard werken, totaalkritiek, volstreekte intellectuele eerlijkheid en daarnaast een meeslepend en Bourgondisch leven, dat is het beeld van de Baderiaan dat Veit Bader neerzet.

In de bijdragen aan deze bundel, geschreven door Veits promovendi en geordend naar promotiedatum, zijn veel van deze Baderiaanse karakteristieken terug te vinden. Niet alleen in de vorm van herinneringen en analyses van de aard van de professionaliteit van Veit Bader, maar ook in de vorm van geïnternaliseerde deugden en praktijken. Niemand die ooit met Veit heeft gewerkt is daar ongeschonden uit gekomen. Iedere bijdrage vertoont kenmerken van het Baderianisme, ongeacht of dat expliciet wordt onderkend of niet. Waar, hoe en door wie moet u zelf maar lezen. Wij zijn van mening dat deze bundel geslaagd is, met ontroerende, scherpe, persoonlijke, originele en altijd – in letter dan wel in geest – Baderiaanse bijdragen. Daarmee is de bundel een fraai tribuut geworden aan een man die in werk en leven het gelaagde denken belichaamt. Wij hopen daar nog decennia lang van te kunnen genieten.

Bij wijze van dankwoord sluiten wij deze inleiding af met een chronologische lijst van alle promovendi van Veit. Het zal de oplettende lezer opvallen dat niet alle promovendi van Veit aan deze bundel hebben kunnen bijdragen. Van hen willen we in het bijzonder Ella van Dommelen noemen, een filosofe die helaas niet lang na het voltooien van haar gedegen en betrokken proefschrift over 'constitutioneel recht vanuit rechtsfilosofisch perspectief' is overleden. Hier volgt de lijst met de promovendi: Paul Juffermans, Gerardo Ojeda-Ebert, Taco van Peijpe, Harry van den Berg, Kees van der Veer, Marja Gastelaars, Helma Lutz, Jan Baars, Sawitri Saharso, Jozef Keulartz, Michael Schäfer, Saskia Poldervaart, Yvonne Leeman, Albert Benschop, Carlos Silva, Henk bij de Weg, Jac Christis, Ewald Engelen, Marianne Boenink, Ella van Dommelen, Yolande Jansen, Ahmet Akgündüz, Bas Schotel en Edwin Vink.

Bürger Kommender Zeiten

Citizens of times yet to come

G.J. Ojeda-Ebert

A refugee of Chilean politics, Jorge was fated to meet Prof. Dr. Veit-Michael Bader. But that's getting ahead of the story. We'd better begin in the winter of 1982, when Jorge had returned to his Warsaw home from his underground meeting with colleagues in the NSZZ Solidarnosc (The 'Independent, Self-Governed Trade Union,' commonly called 'Solidarity'). He was processing the alarming news he'd learned. One of his colleagues had been called for interrogation at the Mostowski Palace a week ago and nobody had seen him since. Many members of the underground trade union were now reporting increasing aggressiveness from communist militia and the Polish military government since martial law had been imposed on December 13th 1981.

After spending seven years in East Germany – first as a foreign student and then as a Chilean political refugee working as the personal assistant to Senator Carlos Altamirano, the exiled Secretary General of the Chilean Socialist Party, and occasionally for the widowed former First Lady of Chile, Mrs. Hortencia Bussy de Allende – Jorge's relocation to Poland in 1978 had been a liberating experience. *'Poland under Edward Gierek's leadership is now more open to the West and more liberal than any other member of the Socialist Bloc countries,'* he'd write in his journal. *'I can restart my academic work at the Polish Academy of Sciences. I can join organizations and institutions of the Jewish national minority. I am able to start my work with Holocaust survivors and their families in Poland.'*

By midsummer of 1980 Solidarity became for Jorge a significant cause for hope. Solidarity was now a full-blown social, political, and cultural grassroots movement of emancipation with strong interfaith cooperation at its core. He signed up immediately, endorsing all the movement's ideals and objectives, because for Jorge they reflected so clearly the vision of Dr. Salvador Allende: a democratic, pluralistic, and open model of development rooted

in socialism. He'd not forgotten Chile's ongoing struggle for human rights, freedom, and democracy, and so in August 1980, Jorge asked Solidarity leader Lech Walesa to send a telegram to General Pinochet demanding freedom for the top two leaders, both recently incarcerated, of the de-legalized Chilean independent Trade Union organization – its president, a Christian-democrat, and its vice-president, a socialist.

Pinochet reacted with outrage: 'How can Lech Walesa criticize me? We are both fighting communism!' What the General could not understand was that Walesa was fighting *against* communism, because he was fighting *for* human rights, pluralism, and democracy – all that General Pinochet had destroyed in Chile, beginning on the fateful day of September 11, 1973.

Deep in the winter of 1982, Jorge and his Polish family were living through tough times. There were military tanks, open-air coal heaters and Polish soldiers on almost all street corners in Warsaw. The lasting economic crisis had deepened and everyone was relying on stamps to procure rationed food in the empty state-owned shops. Jorge felt helpless, trapped, and isolated.

The Soviet Union was pressuring General Jaruzelski and the Polish Communist Party to repress the underground activities of Solidarity. Threats of a Warsaw Pact invasion were not absent, even if General Jaruzelski's justification for his military coup had been that it had prevented such a disastrous external intervention. It was as Antonio Gramsci, the Italian antifascist philosopher, would have said: 'A time of catastrophic balance, a time when the old is dying and the new can't yet be born.'

Back home, Jorge found a letter from his German Professor and thesis advisor at the Karl-Marx University in Leipzig on his kitchen table. For two years his thesis advisor had implored Jorge to complete his doctoral thesis, richly titled: 'The Role of German-Austrian Immigration to Chile and the creation of the Chilean Nation-State from 1846-1920.' Jorge had been pounding away on his Erika typewriter for months, and was almost ready with his first several-hundred-page draft. But he wasn't going to open that letter immediately. It could wait because he'd come home frozen to the bone. Savoring the thought of a hot cup of tea, he lit a fire under the large brass samovar atop the vintage wood-burning stove.

Jorge's doctoral thesis was the result of over five years of re-

search in a multitude of libraries and archives in seven countries. Besides the intellectual fascination it offered, it had also become his way of processing his own identity, a multilayered fabric of ethnic, cultural, and spiritual dimensions.

Jorge was born in Chile to parents of multi-ethnic ancestry – German, Spanish, American, Italian (and as he had discovered at age 14, also Jewish Conversos) to mention a few – and was confronted while growing up with the many shared interfaith traditions and diverse Weltanschauungen in his extensive family network, including free thinkers, freemasons, agnostics, atheists, pantheists, German evangelical Lutheran, Latin American Catholic liberation theology, Marxism and native Chilean Mapuche spirituality (Jorge's nanny was a Mapuche medicine woman). The question *'where do I fit in and belong'* had become important to him, particularly after his relocation to East Germany in 1971 as a 21-year-old, third-year journalist student from the University of Chile. This question was finally answered through his own personal awakening to a liberal, mystical Jewish spirituality many years later. ('We all are One, all is One. We are The One *and* we are the many.')

With his arrival in East Berlin, capital of the German Democratic Republic (GDR), in September 1971, as the first non-communist, social-democratic Chilean student to attend university studies in East Germany, Jorge had achieved a childhood dream: a return to the homeland (the former Principality of Schwarzburg-Sonderhausen in Thüringen. Capital: Sonderhausen) of his free-thinking German ancestors who immigrated to Chile during the 19th century. *'At that time GDR was for me: Schiller, Goethe, Herder, Bertold Brecht, Thomas Mann and Heinrich Heine. I soon discovered its many other faces as well as the shadow sides of the so-called 'Real Existing Socialism' on German soil,'* Jorge noted in a journal. And two years later while studying sociology and philosophy at the University of Leipzig, his childhood dream took on a dark cast: the military coup in Chile, the assassination on September 11th, 1973, of the democratically-elected president Dr. Salvador Allende, and the installation of the brutal dictatorship of General Augusto Pinochet – all of which would close for almost two decades the possibility of his return to Chile.

Back to the winter of 1982 in Warsaw: A military coup had

caught up with Jorge, even if he was to experience a different General in power, and – compared to Pinochet’s regime in Chile – a somewhat more ‘civilized,’ less bloody, military dictatorship. Even though consumed by his involvement since 1973 with the Chilean democratic exile of over a million people forced to emigrate to over 70 countries worldwide, his ongoing participation in the life of local Chilean exile groups in East Germany and in Poland, and his cooperation with the Chilean Exile Institute for the New Chile in Rotterdam in The Netherlands (INC), Jorge held two full-time jobs in Warsaw: one as an assistant to Prof. Tadeusz Lepkowski at the Polish Academy of Sciences, the other as an actor of the State Jewish Theater and the Yiddish Actors Ensemble in Warsaw.

Also taking up his time was his involvement with underground efforts to rebuild a religious Jewish community that had been again decimated, so soon after the Holocaust of WWII, this time by the anti-Semitic campaign of the Polish communist regime which expelled over 40,000 Jews from Poland in 1968. All this had caused Jorge to delay finishing his doctoral thesis – even as his mentor, Prof. Hackethal, was urging him to quickly complete it.

That cold and dark Thursday in the winter of 1982, Jorge found himself home alone in his Warsaw apartment, thinking: *‘The kids are with their grandparents this evening, so I can relax a little.’* He took his heavy Russian tea glass and poured into it the black tea essence he always kept in a small pot next to the samovar, two spoons of raspberry flavored sugar crystals, a shot of vodka, and boiling water from the samovar.

Having warmed with his first sip of tea, Jorge opened the letter from Leipzig, and read: *‘Dear Jorge, with enormous regret I have the duty to inform you that because you have been an active member of NSZZ Solidarnosc – seen here as a counter-revolutionary organization in the Real Existing Socialism in the People’s Republic of Poland – you are no longer eligible to defend your doctoral thesis at the KMU.*

With socialist greetings. E.’

His German thesis advisor and mentor had never been opposed to Jorge being a member of Solidarity in Poland, never had a problem with him being a member of the Chilean Social Democratic Party, and was non-committal about Jorge’s assertive non-

communist status. But things had dramatically changed after the Solidarity movement – a peaceful revolution in 1980-81 in Poland – and General Jaruzelski's subsequent military coup in Warsaw which sent a warning to all of the Socialist Bloc countries. There was now a strong atmosphere of paranoia, of walling in, and of witch-hunting dissidents and other 'internal enemies' of all the socialist states in the region.

'Die ideologische und politische Adernverkalkung' (the ideological and political arteriosclerosis) of East Germany's political leadership (as Jorge's German friend and regime reformist in East Berlin had put it) was more and more evident. Also evident was fear of the Socialist Bloc's leadership of any potential contamination with the 'Polish freedom virus,' and their hope that General Jaruzelski's martial law had contained any further spread of the 'disease'.

To salvage his doctoral studies, Jorge consulted with Prof. Lepkowski in Warsaw, and via diplomatic courier with his exiled Chilean friend Jorge Arrate, the Director at the INC in Rotterdam. Arrate was to later become the Minister of Education at the democratically-elected first Concertacion Nacional Government in Chile after the regime change in 1989, when the winds of history would sweep from power both of Jorge's nemeses – General Augusto Pinochet in Chile and General Wojciech Jaruzelski in Poland, as well as a large wall in Berlin.

Thanks to an INC request to the Polish Authorities for Jorge to travel to Rotterdam to attend international anti-Pinochet meetings, he managed to get a permit to travel to the west. Following the advice of INC Director Jorge Arrate and Frieda Repriels (a friend and advocate with the INC), he contacted Professor Dr. Veit-Michael Bader in Amsterdam – that fated meeting mentioned at the start of this story.

Jorge's rapport with Prof. Bader was instantaneous. Born in Ulm-Donau in 1944, during the last year of WWII, Prof. Bader had grown up amidst the ruins of Germany's catastrophic collapse and West Germany's post-war reconstruction efforts. He later chose to leave the Federal Republic of Germany for political reasons and pursue research and teaching in the far more open and liberal atmosphere of Amsterdam University in The Netherlands.

'It was evident Veit and I shared the rare traits of being both positive contrarians and holders of some heretical ideas vis-à-vis the 'ra-

tionalistische Linke' (rationalistic left wing formations) in West-Europe as well as towards the regimes, institutions and general politics of the so called 'Real Existing Socialism' of the Socialist Bloc,' Jorge would tell his friend Jorge Arrate in Rotterdam.

Later Jorge would write in his notebook: 'Veit and I seem to agree that we can never attain goals using means that fundamentally deny the essence of such goals; that there is never one 'truth' to be imposed on all; that the claimed scientific grounding of all policies and programs of the communist ruling parties in the East Bloc, as well as its alleged infallibility ('Die Partei irrt nie!'), had regressed those political institutions and organizations to a pre-Vatican II, fundamentalist Catholic Church-like situation, a clear indication of an egalitarian social emancipation utopia gone seriously astray; that economic, social and cultural emancipation can never be achieved by imposition and force; that applying mechanistic social engineering to achieve a class-free society can only hurt more than heal individuals, communities, and society; that authoritarian paternalism is individually and socially disempowering; that individual and organizational responsibility and accountability, as well as free creativity and entrepreneurship, must be stimulated and integrated and always taken into account; that diversity of opinions and approaches is part of the human capital of unlimited innovation; that ethnic and cultural diversity as well as the many worldviews and faith traditions in any society must be integrated with equal rights and not denied, suppressed, or repressed. That compassionate social change (solidarity) is inherent within the transformation of civilization allowing for the enfolding of socially, ecologically, and morally-responsible communities and societies.'

Prof. Bader supported democratic socialism and felt deep sympathy for the tragic end of the democratic socialism experiment of President Salvador Allende in Chile, as well as for the pro-reform movements in the Eastern European Socialist Bloc. Both he and Jorge saw in the socially and politically pluralistic, as well as strongly interfaith grassroots movement of Poland's Solidarity, hope for a deep renewal from the inside out of that seemingly monolithic and internationally confrontational block of power.

That first meeting in Amsterdam persuaded Prof. Bader to initiate events allowing Jorge to obtain recognition by the Ministry of Education of The Netherlands of his University of Leipzig Master of Arts degree, and authorization to pursue a doctorate at the Uni-

versity of Amsterdam under Prof. Bader's guidance. On May 17th, 1984, Jorge was granted a Doctor in Social Sciences degree by Amsterdam University. As Prof. Bader said before handing him his Doctoral Diploma, Jorge's doctoral process and thesis had become a product 'vieler Reisen zwischen den Welten,' of many trips between the worlds.

From 1982 to 1984, while shuttling back and forth between Warsaw and Amsterdam, Jorge often stayed at Prof. Bader's home where they exchanged unending stories about each other's life, Prof. Bader's academic endeavors, his political and social commitments and his personal struggles, as well as Jorge's experiences across the multiple 'work fronts' he was involved with. This was always done with a lot of humor, storytelling and jokes. They spoke about Jorge's work as a Jewish actor and singer in Poland, about his work with Holocaust survivors and their families, about his efforts to help rekindle the life of an almost extinguished Jewish community in Poland. The Hanukia candelabra Jorge noticed at Prof. Bader's Amsterdam home during one of his last visits was a symbolic remnant of the deep Jewish intellectual, philosophical, and spiritual conversations they shared.

However intensive and rich their relationship, the inexplicable forces that brought them together would soon move them apart. As the political situation under General Jaruzeski in Poland became even more asphyxiating, Jorge reluctantly decided to migrate with his Polish family from Warsaw to Spain in 1985.

'That involuntary relocation was for me a shocking experience of 'Real Existing Capitalism' after a decade and a half of co-dependent Socialist life behind the iron curtain. The initially traumatizing experience in Spain isolated me for many years from most of my previous relationships and ended with the break-up of my marriage to my Polish wife. Not wanting to ask for asylum in Spain as a refugee-emigrant from Poland, tired of being since 1973 a political refugee and reluctant to owe favors or enter co-dependent relationships with the local 'Chilean Exilarca' (Local Chilean 'Exile Prince') in Spain, I chose to honor my Castilian/Andalusian and Sephardic ancestors and reclaim my Spanish citizenship.

But Spanish citizenship bestowed few advantages. Overqualified and speaking too many languages I could not get a job, as all poten-

tial Spanish bosses felt threatened by my credentials. I was forced to explore entrepreneurship to survive. I 'hit the streets' of Alcala de Henares and Madrid looking for anything to feed my family. A few weeks that first summer I stood day after day in desperation in a queue and picked up food for six people at the Catholic Caritas food distribution kitchen for the homeless. Standing there I was reminded more than once of my Amsterdam conversations with Veit about the devastating effects of migration (voluntary or involuntary) and the traumatic reinsertion process in a different country – even if you know the language and culture – for the migrants and their families, as well as the destruction of their traditional family and social support networks. But this was not social science or intellectual discussion anymore. I felt painfully stripped of my self image and highly vulnerable.'

Jorge ultimately found a job as a waiter in Andalusia. Later he became an interpreter in Madrid, then a tourism journalist, which led to his becoming managing director of a tourism publishing house. He then established himself as co-owner of a PR agency, as well as an event planner in Madrid and Seville.

On November 9th, 1989, while working on a project related to the upcoming Universal EXPO 92 in Seville, and enjoying drinks with West German business associates in Seville, Jorge was surprised to hear loud cheers on TV. The Berlin Wall had fallen. People of both Berlins were celebrating. Jorge decided that night it was time to return to Warsaw with his two teenage sons to build 'capitalism without capital.' There, in 1991, he started three new ventures: a publishing house, a marketing and communications agency, and an event planning and PR agency. His clients were the Polish Ministry of Physical Education & Tourism, and American multinationals investing in the new emerging markets of Central Eastern Europe.

In 1999, Jorge relocated once again, this time to Seattle, Washington, USA. This move resulted from his 1993 meeting in Warsaw with the woman who would become his friend, soul-mate and later his wife, Hannah (Anna Marie) Nerbovig, a top executive with a Fortune 500 corporation that had hired Jorge's marketing and PR agency in Warsaw to support the announcement of their half-a-billion USD investment in Poland.

'For three years I flew between Warsaw and Seattle, all the while contemplating the Zen proverb on the magnet Hannah left on the door

of my fridge in Warsaw: 'Jump and the net will appear.' I thus sold my companies in Poland, said goodbye to family and friends, and jumped. And true to the proverb, the net appeared.'

Relocating to Seattle allowed Jorge to start again from scratch – this time, at age 49. In his new home he joined Bet Alef Meditative Synagogue, the local German Men's Choir 'Frohsinn,' the Polish Home Association, and the Polish Theater Ensemble. Jorge became an advocate of at-risk youth in Seattle, working with more than 300 kids from diverse racial, ethnic, social, and cultural backgrounds. He also volunteered with Chief Seattle's Duwamish Tribe, still fighting for federal recognition. And after his second September 11th traumatic experience with the terrorist attacks on New York's Twin Towers in the U.S. (the Pinochet coup also occurred on September 11th) in 2001, Jorge joined the Board of the Interfaith Council of Washington and volunteered to be in charge of youth programs promoting interfaith dialogue and understanding for peace in our communities and the world. Jorge continued his professional trainings, now focused on psychotherapy and life-coaching, and opened a thriving practice as a success coach and life-integration counselor.

In the process of relocating Jorge kept thinking of something Prof. Bader had said when Jorge was defending his Doctorate in Amsterdam: *'If you would ask yourself the same questions you asked the German immigrants in your doctoral thesis, you would probably come up with even more complex and often many more shared loyalties and identities. And maybe you just are, as Ernst Busch once sang in a beautiful song from the Spanish Civil War, a citizen of times yet to come.'*

When invited to come to Amsterdam to celebrate Prof. Bader's retirement, Jorge was shocked. *'I can't imagine Veit retiring. Completing yet another chapter of his extraordinary personal and professional work, yes. Retiring? Jamais! I have seen my life reflected many times in Veit's opus of scientific research, theories, writings, and teachings. Subjects such as voluntary and forced migrations and their impact on both sending and receiving countries (as well as international institutions). Issues such as: human rights and citizenship rights, citizenship and exclusion, community and justice, paradoxes of sovereignty and citizenship, secularism and/or democracy, associational governance of religious diversity as a third way to realistically over-*

come the inherent deficiencies of today's predominant institutional models, moral and ethical aspects; practical philosophy and ethno-religious cultures, identities and political philosophies. Associative democracy as a realist utopia. These and a wide range of related subjects are so close to my life experience. They are in many cases the actual territory I walked through, and the fears and hopes I lived through. They are the themes I keep returning to.'

In a world confronted with fundamentalist theocratic regimes of devolved religions and sectarian cults and their zealot spores of international violence; in a world now immersed in one of the deepest crises of the globalized capitalist economy, Jorge finds himself once again in agreement with Prof. Bader: polarized solutions and approaches, black and white Manichaeism, total deregulation or total state interventionism, total separation of state and religion or theocratic states and dictatorships, do not work. Measures such as 'protection fences' (tall concrete walls, which once abominated Berlin, now accepted in Israel and along the southern U.S. border), provide little benefit and incur high long-term costs. True safety is found in inclusionary strategies embracing the many hues we see between black and white and polarized political and ideological options.

'It is no longer about the confrontational 'this or that,' but rather about the inclusionary 'this and that,'" Jorge's notes continue. *'It is about celebrating our commonalities and our differences. Veit has made a major contribution to these new paradigms. His work invites all of us to be creative and innovative – and to engage in the highly-needed open and courageous conversation our times call for.'*

In a final journal entry, Jorge noted: *'Without a doubt Veit and I shared the honor of being among the 'Bürger kommender Zeiten' (citizens of times yet to come) he once spoke about. Each of us has dedicated our lives to understand, experience, and communicate the dialectic interconnectedness of the many dimensions of oneness and separation that make up the human fabric of individuals, groups, communities and societies.'*

During his meteoric campaign to become the first ethnically mixed, cross-culturally raised and internationally experienced African-Caucasian president of the United States, Barack Obama often repeated a phrase attributed to Native American Hopi Elders: 'We are the people we've been waiting for.' I believe this

wholeheartedly – and I’m certain my dear friend Veit does too. *We* are the people we’ve been waiting for. *We* are the people who can catalyze the transformation the world needs. *We* visionize. *We* initiate. *We* teach. *We* mentor. *We* coach. And we trust. Because if not us, who? And if not now, when?

It is now time for us to bequeath the wisdom and awareness we’ve gained to the next generation. That is the gift my mentor and friend Prof. Dr. Veit-Michel Bader gave me. It is also his gift to the future, and one that will continue to light a path for all citizens, of all times, yet to come.

(Seattle, WA Thanksgiving Day, November 27th, 2008)

De arbeidsjurist als amateursocioloog

Taco van Peijpe

Waarom arbeidsjuristen behoefte hebben aan sociologische kennis

Het recht regelt de arbeidsverhoudingen, juridisch gezien. Hiermee wordt in normatieve zin tot uitdrukking gebracht dat met het recht beoogd wordt de arbeidsverhoudingen te reguleren. Binnen de strikte grenzen van het juridisch discours worden de arbeidsverhoudingen opgevat als ondergeschikt aan het recht. Deze zienswijze doet echter tekort aan de wisselwerking die in de praktijk bestaat tussen recht en maatschappelijke verhoudingen. Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het arbeidsrecht, bijvoorbeeld met het oog op het maken van rechtspolitieke keuzes, is het nodig ook de maatschappelijke achtergronden te bestuderen. Arbeidsjuristen kijken daarom graag over de grenzen van de rechtsdogmatiek heen. In de rechtswetenschap (de term is omstreden maar een zekere mate van rationaliteit en objectiviteit is ook juristen niet vreemd), met name op het terrein van het arbeidsrecht, zijn sociologische tendensen zichtbaar. Een prachtig voorbeeld heeft de Oostenrijkse jurist Karl Renner in het begin van de twintigste eeuw geleverd met zijn theorie over de ‘Funktionswandel’ van privaatrechtelijke rechtsfiguren. Zo is het juridische instituut van de eigendom door de eeuwen heen onaangetast gebleven, maar is de maatschappelijke functie ervan veranderd, waar het kapitaal betreft, van louter heerschappij over zaken tot heerschappij over het werk en het leven van anderen dan de eigenaar. Niet veel later heeft J. Valkhoff in vergelijkbare zin geschreven over de ‘vermaatschappelijking van het privaatrecht’ aan de hand van voorbeelden uit de Nederlandse rechtsontwikkeling in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, waarin met name de collectivering en de toenemende invloed van de staat (beschermende wetgeving, inperking van het eigendomsrecht) naar voren komen. In dezelfde periode begon in Nederland M. G. Levenbach zijn volhardende en uiteindelijk suc-

cesvolle strijd voor de erkenning van het arbeidsrecht als zelfstandige subdiscipline, met name vanuit de gedachte dat met het arbeidsrecht bewust werd ingespeeld op de maatschappelijke werkelijkheid van de loonafhankelijke arbeid, waarmee de algemeen privaatrechtelijke veronderstelling van vrijheid en gelijkheid van partijen werd losgelaten. In Duitsland (en later ook in Nederland) heeft onder andere de invloedrijke arbeidsjurist Hugo Sinzheimer nadrukkelijk verbanden gelegd tussen sociologische en juridische beschouwingen. Hij speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van het arbeidsrecht in de Weimar Republiek. Zijn ideeën over de inpassing van de collectieve arbeidsovereenkomst in het rechtssysteem ontwikkelde hij op basis van een studie van de praktijk in verschillende landen. Hij vond het de taak van de 'legislative Rechtswissenschaft' na te gaan welke nieuwe ontwikkelingen in de in de maatschappij om regulering vroegen en de wetgever te helpen bij het ontwerpen van bijpassende instituten en regels. De bestaande waardeoordelen en doelstellingen van anderen moeten daarbij door de rechtswetenschap worden onderkend en als gegeven worden aangenomen. Sinzheimer plaatste zijn methode uitdrukkelijk tegenover de zuiver juridisch-dogmatische benadering, die de maatschappelijke werkelijkheid miskent en daarmee het gevaar loopt uit te gaan van onbewuste waardeoordelen. In navolging van Sinzheimer heeft Otto Kahn-Freund de combinatie van sociologische en juridische methoden in het arbeidsrecht naar Engeland overgebracht, waar deze benadering onder academische arbeidsjuristen gemeengoed is geworden. Dat arbeidsjuristen over de hele wereld sociologische kennis tegenwoordig onmisbaar vinden voor de uitoefening van hun vak moge voorts blijken uit hun bijdragen aan 'gemengde' wetenschappelijke verenigingen als de International Industrial Relations Association en tijdschriften als het International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations.

Veit Bader als gids

Mijn promotie-onderzoek over 'De ontwikkeling van het loonvormingsrecht' (daaraan had natuurlijk toegevoegd moeten worden 'in Nederland' zoals Veit suggereerde) begon ergens in de jaren zeventig en werd voltooid in 1985. Ik had mij ten doel gesteld een verklaring te zoeken voor de wijze waarop het collectieve

arbeidsrecht in Nederland vorm had gekregen. De bestaande verklaringen, die verwezen naar 'collectivering' en 'vermaatschappelijking' lieten te veel vragen open. Ik wilde ook antwoord op vragen als: Welke rol had de arbeidersbeweging gespeeld? en: Hoe had de economische conjunctuur de rechtsontwikkeling beïnvloed? Het leek mij vanzelfsprekend een socioloog bij het project te betrekken en mijn juridische promotor stemde daarmee in. Veit Bader heeft als co-promotor gedurende een aantal jaren mij enigszins wegwijs gemaakt in sociologische literatuur die voor mijn onderzoek van belang kon zijn en, misschien nog wel belangrijker, mij teruggeroepen van de dwaalwegen van mijn eigen fantasie die mij in een theoretisch moeras dreigden te doen belanden. Onbewust had ik gehoopt (ik had Marx en Weber gelezen) dat de juiste sociologische theorie, toegepast op brede historische kennis vanzelf tot de juiste antwoorden op mijn vragen zou leiden. De praktijk van het onderzoek bleek lastiger, maar vooral heel leerzaam. Veit leerde mij dat je met behulp van modellen je onderzoek kunt inrichten en je eigen inzichten over de sociale werkelijkheid geordend kunt presenteren. Door verder te kijken dan de juridische blik reikt deed ik af en toe verrassende ontdekkingen, zoals het feit dat het handelen van organisaties mede of zelfs overwegend geleid kan worden door organisatiebelangen, of het inzicht dat voor de uitkomst van een besluitvormingsproces niet alleen de formele beslissingsbevoegdheid telt, maar zeker ook de macht en invloed die nodig is om ervoor te zorgen dat een aangelegenheid aan de orde wordt gesteld, zodat het besluitvormingsproces kan beginnen. Een door Veit voorgestelde kritische bespreking van verwante studies over rechtsontwikkeling heeft mij geholpen de richting van mijn eigen onderzoek te bepalen. De sociologische literatuur (o.a. Kriesberg, Tilly, Dahl, Hyman, Naschold) die hij me liet lezen vond ik in hoge mate boeiend en inspirerend, maar op mijn daarop gebaseerde concepten stond ook wel eens in een (niet voor mij bestemde) potloodkrabbel: 'Nicht viel davon begriffen'. Aan die literatuur ontleende ik de bouwstenen voor een theoretisch model, waarin strategisch handelende partijen, machtsverhoudingen en ideologische stromingen een plaats kregen. Dat model had wel amateuristische trekken, maar heeft toch houvast geboden bij de analyse.

Intrigerend vind ik nog steeds de wijze waarop ideologische stromingen een rol spelen in de rechtsontwikkeling. In opeenvolgende perioden voerden verschillende stromingen de boventoon. De wisselende invloed van de ideologische stromingen bleek zich in de onderzochte periode (einde 19^e eeuw tot 1970) soms dwars door het patroon van belangenorganisaties heen te manifesteren. Dat is een nuancering van het beeld van Nederland als 'verzuilde' samenleving, waarin (belangen)organisaties langs ideologische lijnen verdeeld zijn. De rechtspolitieke keuzes van sociaal-democratische organisaties, bijvoorbeeld, werden in afwisselende mate beheerst door een socialistische ideologie van klassenantagonisme en een solidaristische samenwerkingsideologie. Binnen de katholieke organisaties streden de solidaristische en liberale stroming om voorrang. Een belangrijk moment in de ontwikkeling van het loonvormingsrecht was de toekenning aan de staat van de wettelijk bevoegdheid tot algemeenverbindendverklaring (avv) van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten. De avv beperkt de loonconcurrentie binnen de bedrijfstak en biedt daarmee zekerheid aan de betrokken werkgevers en werknemers. Als instrument van klassensamenwerking past de avv in de solidaristische ideologie. Vanaf omstreeks 1920 werd avv door katholieke en sociaal-democratische organisaties bepleit. De rationalisering van de productie, de conjunctuurdaling in het begin van de jaren twintig en de economische crisis van de jaren dertig verhoogden de werkloosheid, waardoor de loonconcurrentie toenam en het stelsel van collectief onderhandelen onder druk kwam te staan. Dit versterkte de behoefte aan avv ter ondersteuning van de cao's. Niettemin duurde het tot 1937, toen de crisis over haar hoogtepunt heen was, eer de wetgever dit instrument aanvaardde. Tot die tijd werd het sociaal-economisch beleid van de regering volledig gedomineerd door de liberale ideologie die aanpassing aan de conjunctuur dicteerde, hetgeen beperking van lonen en staatsuitgaven impliceerde. Gedurende de wederopbouwperiode na de bezettingstijd was de solidaristische stroming dominant in het loonvormingsrecht. De samenwerkingsstructuren van het loonpolitieke systeem werden zeer breed gedragen en oppositie werd slechts gevoerd door de radicale organisaties als de EVC en de CPN die in de politiek een tamelijk geïsoleerde positie innamen door het ideologische klimaat van de

koude oorlog. Na voltooiing van de wederopbouw kwam het stelsel van verschillende kanten onder druk te staan: vakbonden moesten nu rekening houden met actiecomités die hogere lonen eisten en werkgevers met goed gevulde orderportefeuilles waren bereid hogere lonen te betalen. De liberale stroming had de wind in de zeilen en de loonpolitiek werd geliberaliseerd. Niettemin bleef de invloed van de solidaristische stroming merkbaar in het langdurig voortbestaan van de instituten van de geleide loonpolitiek: het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, de Stichting van de Arbeid en het College van Rijksbemiddelaars.

Met behulp van het sociologisch model lukte het mij zo nu en dan een verband te zien tussen de rechtspolitieke keuzes van de betrokken partijen, het ideologische kader waarin zij die keuzes plaatsten, en de belangen die zij vertegenwoordigden. Het aardigste voorbeeld daarvan houdt verband met het verschil tussen de liberale Twentse textielindustriëlen en de Tilburgse textielindustriëlen in het katholieke zuiden van Nederland. De eersten produceerden vooral voor de export (katoen) en de laatsten met name voor de binnenlandse markt (wol). De Twentse werkgevers wilden de loonkosten over de hele linie laag houden om op de exportmarkten te kunnen concurreren en kozen een harde opstelling tegenover de vakbonden. De Twentse werkgevers organiseerden zich in liberaal georiënteerde werkgeversorganisaties, die de algemeenverbindendverklaring van cao's afwezen. De Tilburgse werkgevers kozen voor een andere strategie, gebruik makend van de in hun omgeving ook onder de georganiseerde arbeiders overheersende en door de katholieke kerk uitgedragen solidaristische ideologie. Zij volgden een samenwerkingsstrategie ten opzichte van de vakbonden. Zodoende konden zij de loonconcurrentie beperken met behulp van cao's die liefst de hele bedrijfstak moesten omvatten. Omdat zij vooral voor de binnenlandse markt produceerden konden zij aldus proberen de onderlinge concurrentie in te dammen. Hun belangen werden vertegenwoordigd door de katholieke werkgeverscentralen, die de avv van cao's steunden.

Van de reacties die ik naderhand op mijn juridische proefschrift heb gekregen heb ik geleerd dat het meenemen van sociologische inzichten voor arbeidsjuristen een interessante blikverruiming oplevert maar dat dit toch iets wezenlijk anders is dan sociologisch onderzoek. De aansporingen en de positief ge-

richte kritiek van mijn co-promotor hebben mij echter wel een blijvende belangstelling voor de sociologische aspecten van het arbeidsrecht bijgebracht. De beste inspiratie put ik als arbeidsjurist niet zo zeer uit de theoretische sociologische literatuur maar 'wat dichterbij huis', uit de geschriften van de eerder genoemde sociologisch geïntereerde arbeidsjuristen, vooral de groten uit de Weimar Republiek als *Sinzheimer* en *Kahn-Freund*, die mij ook door Veit sterk waren aanbevolen.

Late vruchten van het promotie-onderzoek

De ambitie om zelf de rechtsontwikkeling sociologisch te verklaren heb ik laten varen, maar de boven beschreven sociologische inspiratie is van belang gebleven voor mijn latere onderzoek, met name op het gebied van de rechtsvergelijking en de ontwikkeling van het Europese arbeidsrecht. Ik wil dat met enkele voorbeelden illustreren.

In een vergelijkende studie heb ik ontwikkelingstendenzen in het ontslagrecht in Zweden, Denemarken en Nederland op het einde van de twintigste eeuw geanalyseerd (T. van Peijpe, *Employment protection under strain*, Kluwer 1998). Voor de analyse heb ik gebruik gemaakt van drie ideaaltypische ontslagstelsels: het liberale, het exclusief-protectionistische en het inclusief-protectionistische model, waarvan ik de elementen ontleende aan kenmerken van respectievelijk het Amerikaanse, het Japanse en het Duitse stelsel. Met in het achterhoofd het strategisch handlingsmodel uit mijn promotieonderzoek heb ik beschreven hoe de Zweedse vakbeweging in de jaren zeventig, toen het politieke tij daarvoor gunstig was, vergaande wettelijke bescherming voor werknemers in de wacht sleepte tegen het verzet van de werkgevers in. In de jaren negentig, toen het politieke tij gekeerd was, kreeg zij de rekening gepresenteerd van de werkgevers die op deregulering koersten en zich van het collectivistische systeem begonnen af te keren. In Denemarken ging het anders: daar hielden werknemers en werkgevers gezamenlijk vast aan de traditie van het zoveel mogelijk in onderling overleg reguleren van de arbeidsverhoudingen. Wel werd onder Europese invloed meer arbeidswetgeving geïntroduceerd, maar door middel van ingenieuze constructies werd daarbij toch zoveel mogelijk het collectivistische systeem ontzien.

In een ander project heb ik samen met arbeidsjuristen uit andere Europese landen rechtsvergelijkend onderzoek gedaan naar de handhaving van Europees arbeidsrecht in de lidstaten (J. Malmberg (ed.), *Effective Enforcement of EC Labour Law*, Kluwer 2003). In strikt juridische zin heeft het begrip handhaving alleen betrekking op de uitoefening van juridische bevoegdheden door overheidsorganen en op het voeren van juridische procedures. Bepaalde verschillen tussen de nationale stelsels van arbeidsverhoudingen en arbeidsrecht maken het echter nodig het begrip handhaving in ruimere zin op te vatten om een realistische vergelijking te kunnen maken. Het is nodig buiten het juridische perspectief te treden en ook met een sociologische blik naar de handhaving te kijken. Zo heeft bijvoorbeeld in Zweden de arbeidsinspectie geen bevoegdheden met betrekking tot arbeidstijden die bij cao zijn geregeld, maar dat 'gebrek' wordt gecompenseerd doordat de vakbonden toezien op de naleving. Voor onze analyse gebruikten wij een model waarin drie soorten handhavingsprocessen werden onderscheiden: handhaving door overleg en (dreiging met) collectieve acties ('industrial relations process'), handhaving door toezichthoudende organen van de overheid zoals de Arbeidsinspectie ('administrative process') en handhaving door rechtspraak ('judicial process'). Alle drie processen worden in de verschillende lidstaten gebruikt, maar in uiteenlopende mate. De mate waarin een bepaald handhavingsproces domineert is mede afhankelijk van het onderwerp, zoals ontslag, arbeidstijd of gelijke behandeling. Ook bij de beoordeling van de uitkomsten van de verschillende handhavingsprocessen wilden wij ons niet beperken tot een strikt juridische invalshoek. Juridisch gezien betekent effectieve handhaving dat elk individu de garantie heeft dat hij zijn rechten kan afdwingen. Tegenover dit juridische micro-perspectief van de individuele werknemer plaatsten wij het macro-perspectief van de mate waarin het doel van een Europese norm wordt bereikt. Vanuit macro-perspectief is het interessanter voor hoeveel vrouwen gelijke behandeling bij de arbeid daadwerkelijk gerealiseerd wordt dan dat elke vrouwelijke werknemer de (theoretische) mogelijkheid heeft om de naleving van een gelijke-behandelingsrichtlijn in een gerechtelijke procedure af te dwingen. Voor het macro-perspectief van de handhaving zijn vooral het bestuurlijke ('administrative') en het collectieve ('industrial relations') hand-

havingsproces van belang. We zagen dat de verschillende handhavingsprocessen elkaar aanvulden in de diverse nationale stelsels, terwijl het Europese niveau nog voornamelijk eenzijdig op de individueelrechtelijke judiciële handhaving gericht was.

De bestudering van ontwikkelingen van het Europese arbeidsrecht geeft ook op nog een andere manier aanleiding terug te grijpen op sociologische kennis. Het recht van de EU staat onder juristen bekend als supranationaal recht, waaraan het nationale recht ondergeschikt is. Het Hof van Justitie in Luxemburg heeft al kort na de oprichting van de EEG duidelijk gemaakt dat in zijn visie de lidstaten een deel van hun soevereiniteit hebben opgegeven en overgedragen aan de organen van de Gemeenschap. De lidstaten kunnen zich niet aan de werking van het Europese recht onttrekken. Wel laat het Europese arbeidsrecht een zekere speelruimte aan de lidstaten, vooral omdat het voor het grootste deel vervat is in richtlijnen, die in nationaal recht geïmplementeerd moeten worden. Dat neemt niet weg dat het nationale recht aan de gestelde normen moet voldoen, iets waarop het Hof streng toeziet. De verschillen die de nationale stelsels van arbeidsverhoudingen en arbeidsrecht kenmerken zijn in het Europese recht niet zichtbaar. Het Europese arbeidsrecht is een constructie van abstracte normen, waarbij gebruik gemaakt is van gemeenschappelijke begrippen die uit de nationale context zijn gelicht. Begrippen als arbeidsovereenkomst, ontslag, cao en raadpleging van werknemersvertegenwoordigers worden in alle lidstaten gebruikt. De inhoud van de begrippen en de juridische sociale context waarin ze worden toegepast lopen echter uiteen. Een cao bijvoorbeeld is in vele lidstaten een bindende civielrechtelijke overeenkomst, maar in sommige niet, en ook de werkingssfeer ervan is zeer verschillend geregeld. De toepassing van het Europese arbeidsrecht wordt nog verder gecompliceerd door het feit dat er niet alleen verschillende niveaus van wetgeving zijn (het supranationale en het nationale) maar doordat naast het door de wetgevers geschapen recht ook 'autonoom' arbeidsrecht wordt gevormd in onderhandelingen tussen vakbonden en werkgeversorganisaties. Ook deze 'autonome' regelgeving kent weer verschillende geledingen: cao-onderhandelingen per nationale sector, nationale onderhandelingen op centraal niveau, Europese sociale dialoog en Europese sectorale dialoog. In de loop van de

geschiedenis van de Europese Gemeenschap zijn er juridische technieken ontwikkeld om deze gelaagdheid te integreren in het als eenheid opgevatte Europese recht. Daarbij worden begrippen gehanteerd als: horizontale en verticale directe werking, indirecte werking, richtlijnconforme interpretatie en horizontale en verticale subsidiariteit. Op niveau van de juridische abstracties is met die begrippen goed te werken. Maar om het contact met de maatschappelijke werkelijkheid niet te verliezen en rekening te kunnen houden met de dynamiek van de arbeidsverhoudingen moet de jurist zich ook een voorstelling kunnen maken van de relatie tussen het normatieve recht en de rechtswerkelijkheid. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van begrippen ontleend aan de sociologische theorieën van *Luhmann* en *Teubner*. De nationale stelsels van arbeidsrecht en van arbeidsverhoudingen kunnen worden opgevat als min of meer gesloten systemen, waarin de normen van het Europese recht slechts kunnen worden verwerkt op de wijze die aan die nationale systemen eigen is, rekening houdend met de binnen die systemen bestaande verhoudingen en geldende normen. Natuurlijk maakt de jurist zich hierbij schuldig aan simplificatie en misschien zelfs verdraaiing van gecompliceerde en genuanceerde sociologische theorieën. Ook de arbeidsjurist is in dit opzicht een normatief gesloten zelfreferentiële systeem: de hij neemt kennis van de sociologische theorie maar denkt er in juridische termen het zijne van.

Literatuur

Hugo Sinzheimer, *Grundzüge des Arbeitsrechts*, tweede Auflage, Jena 1927

Otto Kahn-Freund, *Labour and the Law*, 2nd ed., London 1977

Lord Wedderburn, Roy Lewis and Jon Clark, *Labour Law and Industrial Relations, Building on Kahn-Freund*, Oxford 1983

Karl Renner, *Die Rechtsinstitute des Privatrechts*, (heruitgave), Stuttgart 1965

Max Rheinstein (ed), *Max Weber on Law in Economy and Society*, New York 1954

Bob Hepple (ed.), *The Making of Labour Law in Europe*, London/ New York 1986

Brian Bercusson, *European Labour Law*, London 1996

K. Zweigert and H. Kötz, *An Introduction to Comparative Law*,

second edition, Oxford 1987

J. Valkhoff, *Een eeuw rechtsontwikkeling. De vermaatschappelijking van het Nederlandse Privaatrecht sinds de codificatie (1838-1938)*, Amsterdam 1938

M.G. Levenbach, *Arbeidsrecht, een bundel opstellen*, Alphen aan den Rijn 1951

De 'grenzenloze' wetenschapper

Harry van den Berg

Inleiding

Gedurende het grootste deel van zijn wetenschappelijke carrière bij de Universiteit van Amsterdam, heeft Veit Bader twee leerstoelen gecombineerd: een leerstoel sociologie plus een leerstoel sociale en politieke filosofie. Die in Nederland ongebruikelijke combinatie zegt iets over de manier waarop Veit wetenschap bedrijft en over zijn visie op de verhouding tussen filosofie en empirisch onderzoek en tussen verschillende sociaal wetenschappelijke disciplines: een visie die – eufemistisch geformuleerd – geen gemeengoed is in de main stream tradities van sociaal wetenschappelijk onderzoek. In die tradities bepalen disciplinaire grenzen en de steeds verder gaande verkokering binnen die grenzen de manier waarop onderzoeksvelden en –thema's verkaveld worden. Het resultaat daarvan is een praktijk die kan worden aangeduid als 'single-issue' sociologie: het nauwkeurig onderzoeken van een sterk afgebakend onderzoeksveld vanuit een specifieke invalshoek waarbij de rol van theorie beperkt wordt tot het formuleren van één of enkele empirische hypothesen. De wetenschapshouding die Veit Bader in het Nederlandse landschap introduceerde is daar lichtjaren van verwijderd. Voor Veit brengt kritische wetenschap juist de uitdaging met zich mee om grenzen te overschrijden daar waar het onderzoeksthema dat vereist. En er zijn maar weinig relevante sociaal wetenschappelijke onderzoeksthema's waarbij dat – in de visie van Veit – niet het geval is. Een rondgang langs de publicaties van Veit laat in elk geval zien dat hij bij alle thema's waar hij zich op gestort heeft, erin slaagde om invalshoeken vanuit meerdere disciplines te verwerken. Of het nou gaat om 'democratie', 'burger-schap', 'etnische en religieuze diversiteit' of 'sociale ongelijkheid', telkens werden waar nodig rechtswetenschap, rechtsfilosofie, sociologie en andere sociale wetenschappen ingeschakeld om de complexiteit van de problematiek recht te doen.

De publicatievorm die zich het beste leent voor deze manier van onderzoek doen is uiteraard de boekvorm. Dat is dan ook naar

mijn stellige overtuiging de vorm die Veit diep in zijn hart preferert ook al heeft hij een aanzienlijk aantal artikelen op zijn naam staan. Maar juist de boekvorm staat niet in hoog aanzien in het Nederlandse wetenschapsbedrijf. De normen die gebruikt worden om de productiviteit te meten van onderzoeksgroepen en individuele onderzoekers bevoordelen het publiceren van korte overzichtelijke artikelen over gespecialiseerde onderwerpen. Dat is een publicatievorm die ook bij uitstek past bij de dominante ‘single-issue’ sociologie.

Door dergelijke institutionele normen heeft Veit zich nooit laten belemmeren in zijn keuzes wat betreft publicatievorm. Ook in dat opzicht is Veit Bader dus een grenzenloze wetenschapper gebleven.

Dat alles maakte Veit tot een bijzondere persoonlijkheid in het Nederlandse academische landschap.

Ervaringen van een promovendus

Eind jaren zeventig vatte ik samen met Kees van der Veer het plan op om een onderzoek te doen naar de mediaberichtgeving over één van Neerlands meest opzienbarende arbeidsconflicten: de bedrijfsbezetting van Enka-Breda in 1972.

Het doel daarvan was niet alleen empirisch-beschrijvend (verloop van de berichtgeving, verschillen tussen media, etcetera) maar ook methodisch (hoe combineer je kwantitatieve en kwalitatieve methoden bij de analyse van grote hoeveelheden tekst?) en niet in de laatste plaats: kritisch-theoretisch (welke ideologische functies vervullen massamedia in dit soort sociale conflicten?).

Dit project leende zich bij uitstek voor een promotie. De zoektocht naar een promotor verliep – op zijn zachtst gezegd – nogal moeizaam. En eerlijkheidshalve moet ik bekennen dat de keuze voor Veit als promotor aanvankelijk een verlegenheidskeuze was: Wij konden in Nederland geen promotor bedenken die bereid zou zijn of die wij geschikt achten om dit onderzoeksproject te begeleiden².

In het eerst gesprek met Veit bleek niet alleen dat hij zeer geïnteresseerd was in het project maar ook werden we overdonderd door zijn enorme belesenheid op gebieden die potentieel relevant zouden kunnen zijn voor het thema.

Als promovendus werd je dus uitgedaagd om ook grenzen te doorbreken en je te verdiepen in theoretische invalshoeken en discussies in verschillende disciplines.

Dat leidde er bijvoorbeeld toe dat een niet onbelangrijk deel van mijn boekenkast gevuld is met publicaties over ideologie en de theoretische discussies over het ideologiebegrip die juist in die periode heftig opblaaiden vooral in (neo)marxistische kringen³. Het speuren over de grenzen was buitengewoon leerzaam, maar leidde er wel toe de planning herhaaldelijk aangepast (lees: opgeschoven) moest worden.

Het stimuleren om verder te kijken dan je gewend of van plan was, betekende overigens niet dat er geen restricties waren. Veit kon theoretische uitwijdingen genadeloos afstraffen als ze in zijn ogen niet meer waren dan slechts uitstapjes zonder functie in het geheel. Zo werd een door mij geschreven concept hoofdstuk over het ideologieconcept bij Gramsci onverbiddelijk naar de prullenmand verwezen met als argument dat 'het niets nieuws bevatte' en 'dat je met Gramsci sowieso niet ver komt omdat je er alle kanten mee op kan'. Het uiteindelijke proefschrift werd in 1986 verdedigd en gepubliceerd onder de titel *Ideologie & Massamedia*. Uiteraard ging het om een boek en niet om bundel artikelen: de vorm die juist in die periode meer gebruikelijk werd en inmiddels de standaard is.

De ongeveer zeven jaar durende begeleiding heeft niet alleen geresulteerd in een proefschrift maar ook in een wetenschappelijk habitus: als promovendus van Veit word je onvermijdelijk beïnvloed door zijn manier van wetenschap bedrijven. En ik weet zeker dat ik niet de enige ben. In elk geval is het opzoeken van grenzen een kenmerk gebleven van mijn eigen habitus. Neem bijvoorbeeld het grensvlak tussen taalwetenschappen en sociale wetenschappen: een mateloos boeiend terrein dat nog grotendeels onontgonnen is ondanks de opmars van het label 'discoursanalyse'.

De rol van taal en taalgebruik in media, open interviews, survey interviews en alledaagse gesprekken zijn onderzoeksthema's waarbij grensoverschrijding tussen sociolinguïstiek, cognitieve linguïstiek, sociale psychologie en andere sociaal wetenschappelijke disciplines vruchtbare aanknopingspunten biedt voor vernieuwend onderzoek.

Het zijn in elk geval de thema's waarmee ik mij de afgelopen jaren onledig hou met dank aan de inspiratie van Veit.

De outsider positie

De vraag is in hoeverre Veit – behalve via zijn invloed op zijn promovendi – ook nog op een andere manieren invloed heeft gehad op de Nederlandse landschap van sociale wetenschappen. Met andere woorden: welke impact heeft zijn werk gehad in Nederland? Dat zijn lastige vragen.

In elk geval is het duidelijk dat het werk van Veit moeilijk is in te passen in de main stream van sociaal wetenschappelijk onderzoek in Nederland. En daardoor is Veit in bepaalde opzichten altijd een buitenstaander gebleven in de Nederlandse academische wereld. Een outsiderpositie hoeft overigens geen nadelen met zich mee te brengen. Integendeel, zo'n positie kan een uiterst vruchtbaar startpunt zijn voor innovaties en het stimuleren van wetenschappelijk debat.

Helaas werkt het in de Nederlandse wetenschapspraktijk niet zo. In de main stream worden niet direct zichtbare maar desalniettemin zeer reële grenzen getrokken tussen wat beschouwd wordt als 'normale' (of beter: genormaliseerde) wetenschap en datgene wat daar buiten valt. En dus is er weinig bereidheid om met buitenstaanders in discussie te gaan.

Een voorbeeld is de tweedelige studie van Veit over sociale ongelijkheid en collectief handelen (waarvan het eerste deel samen met Albert Benschop is geschreven) die eind jaren tachtig gepubliceerd werd. Het gaat om een theoretisch/methodologische interventie ten behoeve van het empirisch onderzoek op dit terrein. Belangrijkste doel was het vermijden van reductionistische benaderingen van sociale ongelijkheid.

Nog altijd vind ik het een studie die verplichte literatuur zou moeten zijn voor iedere onderzoeker die iets wil gaan doen met het thema sociale ongelijkheid. Als mee-lezer van beide delen heb ik van nabij gevolgd hoe het met de receptie van deze studie is gegaan. Dat was geen opwekkende ervaring. De door Veit en Albert beoogde interventie veroorzaakte destijds geen merkbare rimpelingen in de Nederlandse moerasdelta van onderzoekers die zich bezig houden met sociale ongelijkheid en sociale bewegingen. Dat is vermoedelijk geen specifiek Nederlands probleem want ook

de Duitstalige versie heeft – voorzover ik kan nagaan – nauwelijks sporen nagelaten. De dominantie van reductionistische benaderingen van sociale vraagstukken zoals die m.b.t. sociale ongelijkheid is moeilijk te doorbreken. En dat is twintig jaar na het verschijnen van ‘Sociale Ongelijkheid en Collectief Handelen’ niet wezenlijk anders. Single issue sociologie blijkt stevig verankerd.

Hoe nu verder?

Met het officiële vertrek van Veit bij de universiteit is het onvermijdelijk om de wetenschapspolitieke vraag te stellen hoe het huidige bastion van single issue sociologie genomen (of liever gezegd: ondermijnd) kan worden.

De obstakels daarvoor moeten niet onderschat worden. In vogelvucht zal ik de belangrijkste obstakels langslopen.⁴

Het eerste obstakel betreft de *geïnstitutionaliseerde arbeidsdeling* van sociaal wetenschappelijk onderzoek die een optimale conditie vormt voor de ontwikkeling van single issue sociologie. Neem bijvoorbeeld het onderzoeksthema sociale ongelijkheid. Verschillende vormen van sociale ongelijkheid worden onderzocht in verschillende organisatorische contexten: onderzoek naar sociaal economische klassen, stratificatieonderzoek, gender studies, etnische studies, zijn traditioneel georganiseerd in verschillende afdelingen. Empirisch onderzoek naar interacties tussen de verschillende dimensies van sociale ongelijkheid staat in het algemeen niet hoog op de agenda. Sterker nog, binnen elk van deze sectoren is er de neiging om de eigen dimensie te verabsoluteren als datgene waar het ‘eigenlijk om draait’. Voorzover er wel aandacht is voor interacties tussen verschillende vormen van sociale ongelijkheid blijft dat meestal beperkt tot een paar vormen.

Het tweede obstakel betreft de *sociale normen die de productie van wetenschappelijke kennis en de productiviteit van wetenschappelijke arbeid reguleren*. Deze regels maken het aantrekkelijk om korte artikelen over nauw afgebakende thema’s te publiceren. Onderzoekers die het in hun hoofd halen om een fors boek te schrijven waarin de resultaten van een complex interdisciplinair onderzoek worden uiteengezet, verhogen niet hun overlevingskansen in moderne academische instellingen. Kortom, single issue sociologie wordt impliciet beloond als het meest efficiënte

productiewijze voor het produceren van wetenschappelijk kennis.

Het derde obstakel betreft de *interesse van beleidsmakers en politici in sleutelfactoren* ten behoeve van het bestuur en beleid van sociale veranderingen. Bedrijven en (overheids)instellingen spelen een grote rol in de financiering van sociaal onderzoek. En ook vanuit de politiek wordt erop gehamerd dat universitair onderzoek dat rechtstreeks (via 1ste en 2de geldstroom) door de overheid gefinancierd wordt 'maatschappelijk relevant' moet zijn. In het algemeen zijn beleidsmakers vooral geïnteresseerd in het vinden van één of een paar cruciale sleutelfactoren die als beleidsinstrumenten kunnen worden ingezet. Zo'n benadering sluit ook nauw aan bij het publieke discours waarin een sterke neiging heerst om sociale vraagstukken in simpele termen te framen. Voor onderzoekers wordt het dan ook retorisch aantrekkelijk om in het onderzoek de aandacht vooral te richten op slechts één of enkele verklarende factoren en bij de keuze van die factoren rekening te houden met datgene wat bij beleidsmakers en/of in het publieke discours 'goed ligt'. Het meest actuele voorbeeld daarvan is de populariteit van culturalistische benaderingen van sociale ongelijkheid. Zowel in het beleid als in sociaal wetenschappelijk onderzoek zijn culturalistische verklaringen bon ton. En dat leidt ook tot vicieuze cirkels: Vooroordelen van beleidsmakers worden bevestigd door 'onafhankelijk' wetenschappelijk onderzoek die daarvoor via 1ste, 2de of 3de geldstroom weer gestimuleerd worden om op dat pad verder te gaan. Single issue sociologie garandeert daarbij de vereiste blikvernaauwing.

De institutionele condities voor single issue sociologie zijn dus optimaal. Maar hoe imposant het sociale systeem van het huidige wetenschapsbedrijf er ook uitziet, het gaat niet om een gesloten systeem. Geen enkel sociaal systeem is gesloten. Daarom is de vraag 'hoe nu verder?' ook eigenlijk heel eenvoudig te beantwoorden.

Voor Veit zal het zeker geen probleem zijn. Hij gaat ook na zijn officiële vertrek gewoon verder met wat hij altijd gedaan heeft: zich niets aantrekkend van normen of grenzen en wars van alle conformisme.

En ik vermoed dat voor zijn promovendi hetzelfde geldt: gewoon doorgaan!

Noten

¹ Een beter woord kan ik er niet voor bedenken. Als Veit een thema aanpakt dan gebeurt dat met een grondigheid en intensiteit die alleen door het werkwoord 'storten' kan worden gerepresenteerd.

² Ook de copromotor kwam – nadat we de aanvankelijke copromotor Martin Brouwer bedankt hadden voor zijn niet bewezen diensten – van buiten de grenzen: Johan Galtung.

³ Het ideologiedebat is overigens allerm minst passé gelet op de recente controverses rond 'Critical Discourse Analysis'.

⁴ De nu volgende uiteenzetting is gebaseerd op een meer uitvoerig artikel '*On the limits of single issue social science*' dat medio volgend jaar gepubliceerd wordt in een bundel getiteld 'Multidimensional Social Science'.

Beelden van Bader

Kees van der Veer

Stel je voor: het is oktober 1984. In de Oude Hoogstraat hebben mijn medepromovendus Harry en ik een eerste afspraak met Veit om een van onze concept hoofdstukken voor ons proefschrift te bespreken. Veit komt binnen met in zijn rechterhand een gigantische koffer. 'Zo', zeg ik, een blik werpend op dat enorme gevaarte, 'op reis geweest?' 'Nee hoor', antwoord hij niet zonder trots, 'dit is mijn nieuwe draagbare personal computer!'. Stomverbaasd en tegelijkertijd verlekkerd zie ik hoe hij het slechts circa 20 kilo wegend apparaat uit de verpakking haalt. Dat is nog eens wat anders dan die enige honderden vierkante meters beslaande Cyber computer van SARA waarop wij in het kader van ons proefschrift 'Ideologie en Massamedia' onze LIREL analyses uitvoerden, zo stelde ik vast. Een socioloog/sociaal filosoof die de nieuwste ontwikkelingen op ICT-gebied niet schuwde, nee, zelfs jaren voorop liep, kon voor mij niet meer stuk!

Veit had bij de begeleiding van ons dubbeldikke proefschrift geen gemakkelijke taak. Laat ik uitleggen waarom.

Het begon allemaal in een tijd waarin promoveren minder vanzelfsprekend was dan nu. Je werd toen geacht een proefschrift te schrijven naast je gewone onderzoeks- en onderwijstaken. Harry en ik waren begonnen aan ons proefschrift in het kader van wat toen heette 'het voorwaardelijk gefinancierde onderzoek'. Onze vakgroep Methoden en Technieken op de VU was niet erg gecharmeerd van een onderzoek naar de rol die ideologieën speelden in de berichtgeving van Nederlandse dagbladen over de eerste grote bedrijfsbezetting in Nederland, in 1972 bij de ENKA in Breda. Reden daarvan was dat wij – linkse jongens van de faculteit die zich altijd al bezighielden met onderzoek naar de vakbeweging en ook nog eens met politieke en vakbondsactiviteiten – weinig trek hadden ons inhoudelijk aan te sluiten bij het onderzoeksprogramma van de afdeling naar de methodische problemen van operationalisatie van begrippen in empirisch onderzoek. Wij vonden dat thema vriendelijk gezegd een slechte paraplu. Vooral ook omdat dat thema fungeerde als paraplu voor onder-

zoeksactiviteiten naar zaken waar wij weinig affiniteit mee hadden. Toen het betreffende programmahoofd ons op zekere dag vroeg of we niet genoeg hadden van 'dat vakbondsonderzoek' en of het niet eens tijd werd 'te stoppen met dat saaie onderzoek naar die ENKA', en 'of het ons zo langzamerhand niet de keel uitkwam', stond ons besluit vast:

De VU was not the place to be to get our PhD.

Dan maar liever naar de Universiteit van Amsterdam!

De eerste die in aanmerking kwam als promotor was Veit, en na grondige lezing van de concept hoofdstukken die al gereed waren – het veldwerk (de dataverzameling), de codering van krantenartikelen met behulp van de 'jurisprudentiemethode' en de uiteindelijke inhoudsanalyse, waren al klaar – stemde hij in met ons verzoek.

Daarop volgden veel bijeenkomsten van intense discussie en commentaar dat af en toe behoorlijk kritisch, maar altijd opbouwend was. We waren dan al wel ver gevorderd, er moest toch nog veel, heel veel veranderd worden. Veit bleek zich altijd grondig te verdiepen in waar wij mee bezig waren, of het nu ging op de wijze waarop het begrip 'ideologie' een rol speelde bij onze analyse van referentiekaders in de berichtgeving, of om de merites van the 'law of categorial judgment' die een rol speelde in het proefschrift bij het vaststellen van betrouwbaarheid en validiteit van coderingen. Veit bleek kortom goed op de hoogte of stelde zich op de hoogte van zaken die hij niet direct paraat had.

Op de VU werd intussen niet of nauwelijks nog gesproken over ons promotieonderzoek; er werd ons althans niet meer gevraagd hoe het ermee stond; de kous was af!

Tot in het voorjaar van 1986.

Ik liet mij op zekere dag op de faculteit ontvallen dat ons proefschrift, getiteld *Ideologie en Massamedia (1986)* door de promotiecommissie van de UvA – Johan Galtung, mijn leermeester uit de jaren zestig was inmiddels met succes aangezocht als copromotor ter vervanging van Marten Brouwer die met zijn gezondheid sukkelde – was goedgekeurd en dat niets de promotie op 28 oktober 1986 meer in de weg stond. Juist op dat moment kreeg de faculteit weer belangstelling voor ons onderzoek. Immers, in het kader van dezelfde 'voorwaardelijke financiering van wetenschappelijk onderzoek' waaraan ik hierboven refereerde, leverde

een voltooide promotie geld op voor de faculteit waar vanuit de promotie plaats vond. Ons werd voorgesteld de promoties op de VU te laten plaatsvinden ‘waarom niet?’ met Veit Michael Bader en Johan Galtung als gastpromotoren – ‘win-win’, kraaide men, en ‘iedereen blij’, maar wij dachten daar natuurlijk anders over! Moest de VU met de eer gaan strijken waar de UvA, in de persoon van Veit, al het werk had gedaan?

De promotie zelf – het courtège trok zich na de verdediging geamuseerd terug uit de aula voor beraad, onder begeleiding van orgelvariaties van Mozart’s ‘altijd is kortjakje ziek’ – het feest erna en alle publiciteit rondom en na afloop ervan, was een groot succes. Voor zijn begeleiding verdient één persoon alle lof: Veit Michael Bader! Ik ben hem daarvoor tot op de dag van vandaag dankbaar!

In zijn boek *Ungleichheiten, Protheorie sozialer Ungleichheit und kollektiven Handelns*, geschreven samen met Albert Benschop, (Leske+Budrich, Opladen 1989) en dat naar mijn idee meer aandacht verdient dan het tot nu toe heeft gekregen binnen de sociologie, vat hij de resultaten van ons proefschrift kernachtig samen. Zo schrijft hij in het hoofdstuk over de ‘Relative Bedeutung von Ressourcen’, refererend aan ons onderzoek: ‘Der Zugang zu den Kommunikationsmedien und deren eingebauten Filter sind interessenselektiv: die veröffentlichte Meinung ist die der ökonomisch Herrschenden’.

‘Ungleichheiten’ inspireert tot een benadering van maatschappelijke tegenstellingen met als uitgangspunt dat verschillende vormen van sociale ongelijkheid met elkaar interacteren en dat daarom een holistische benadering van conflicten en tegenstellingen de meest vruchtbare weg is om inzicht te krijgen in de manier waarop ongelijkheid ontstaat, waarop tegenstellingen het best empirisch kunnen worden onderzocht en, niet in de laatste plaats, waarop ze op termijn wellicht kunnen worden opgelost.

De jaren na de promotie hebben wij weinig persoonlijk contact gehad. Toch ben ik hem niet uit het hart verloren. In het volgende probeer ik aan te geven op welke wijze Veit mij heeft geïnspireerd bij mijn wetenschappelijke ontwikkeling.

Het onderzoek van Harry van den Berg en mij naar de berichtgeving over de zogeheten *Patco affaire* leverde vergelijkbare resultaten op als het onderzoek naar Ideologie en massamedia.

Wat de geschiedenis inging als ‘de Patco affaire’ was de luchtverkeersleidersstaking uit 1982 in de VS die een belangrijk keerpunt betekende in de arbeidsverhoudingen in de Verenigde Staten. De luchtverkeersleiders staakten voor betere arbeidsomstandigheden en de staking eindigde in het opheffen van de vakbond van luchtverkeersleiders door Ronald Reagan. Ook in de berichtgeving over dit arbeidsconflict in de New York Times, alom beschouwd als een kwaliteitskrant, domineerde één referentiekader en waren vergelijkbare patronen in de nieuwsberichtgeving zichtbaar als in ons proefschrift.

Een ander onderzoeksthema binnen het terrein van maatschappelijke ongelijkheid betrof de langdurige werkloosheid van sommige bevolkingscategorieën, zoals niet-westerse immigranten en verstandelijk en lichamelijk gehandicapten). In het onderzoek onder de titel *What do they mean unemployable?* zijn we door middel van een summatief evaluatieonderzoek en een (kwalitatieve) procesanalyse van bemiddelingstrajecten nagegaan in hoeverre moeilijk bemiddelbare werkzoekenden gedoemd zijn om voor de rest van hun leven werkloos te blijven en afhankelijk te zijn van een uitkeringssituatie (Integrale Trajectbemiddeling). Uitkomst van het onderzoek was dat, gegeven de specifieke kenmerken van de arbeidsmarkt in Nederland en West-Europa in het algemeen, een nieuwe vorm van bemiddeling, genaamd *Integrale trajectbemiddeling*, langdurige werkloosheid, of ‘onbemiddelbaarheid’, ongedaan kan maken. Het opheffen van langdurige werkloosheid kan, zo is uit diverse onderzoeken gebleken, het vliegwielt vormen voor het verminderen van maatschappelijke ongelijkheid op andere terreinen, zoals die onder meer voortvloeien uit het leven in achterstandswijken.

Een derde onderzoeksthema betreft *Attitudes toward Illegal immigrants* uitgevoerd in samenwerking met Nederlandse, Noorse, Amerikaanse, Bulgaarse en Vietnamese collega’s. In dat onderzoek staat de vraag centraal welke vooroordelen er bestaan ten opzichte van illegale vreemdelingen, welke factoren een rol spelen bij de totstandkoming ervan, hoe je dat kunt meten, en in hoeverre gepercipieerde tegenstellingen tussen ‘wij’ en ‘zij’ doorwerken in diverse maatschappelijke domeinen als onderwijs en gezondheidszorg.

Zeer recent werd in *Being Human: Relationships and You*

(2008) dat ik schreef samen met mijn collega's Knud Larsen (Oregon State University) en Reidar Ommundsen (University of Oslo) inzichten in het sociale gedrag van mensen beschreven die de sociale psychologie tot nu toe heeft opgeleverd en welke rol die inzichten kunnen spelen bij het bestrijden van ongelijkheden op verschillende terreinen in de samenleving.

En ten slotte is er het project, samen met Johan Galtung (still going strong!) en anderen (waaronder Harry van den Berg) waarin, op basis van theoretisch inzicht en op basis van recent empirisch onderzoek, wordt beargumenteerd waarom een one-issue benadering in de sociologie leidt tot een vruchteloos reductionisme. Maatschappelijke tegenstellingen tussen individuen, tussen groepen, en tussen staten kunnen niet door één factor worden verklaard. De Center/Periphery theorie van Galtung uit de jaren zestig van de vorige eeuw was een succesvolle poging om dat reductionisme te ontstijgen. Maar die theorie die (het verschil in) sociale posities beschrijft op grond van een groot aantal dimensies moet, op basis van empirisch onderzoek, worden bijgesteld. Sommige dimensies, zoals gender, zijn, althans als we veranderingen in de maatschappelijke context in ogenschouw nemen, in sommige maatschappijen minder relevant, terwijl andere, nieuwe dimensies (zoals de kwaliteit van het sociale netwerk dat men heeft en dat mede bepaald wordt door ontwikkelingen binnen de IT), vandaag de dag bijdragen aan het ontstaan en de instandhouding van maatschappelijke tegenstellingen. Het resultaat van het project *Multi-dimensional Social Science* beoogt een antwoord te vinden op de vraag hoe verschillen in (machts)positie tussen individuen en tussen staten kunnen worden verklaard en op de vraag waarom een one-issue sociologie een onvruchtbare, want niet-holistische, benadering is van maatschappelijke tegenstellingen en verschillen in sociale positie.

Daarmee lijkt de cirkel rond. Het belang van bestudering van maatschappelijke ongelijkheden en de rol van de informatietechnologie bij het verklaren ervan werd mij voor het eerst duidelijk op die betreffende donderdagmiddag in oktober 1984.

An indomitable theorist. A purposeful practitioner. An uncompromising intellectual. A tribute to Veit Bader

Marja Gastelaars

I like to think of professionals in terms of their embodied repertoires, and of the situated practical responsibilities they are to perform. At least, it is in these terms that I would like to pay a tribute, here, to Veit Michael Bader. He is now to become an emeritus professor in philosophy and the social sciences and, although he may still continue his practice as a ‘professor’ for a number of years, I shall try to demonstrate that Veit Bader has always been a professional and shall always remain one. In this contribution I hope to show why.

I shall try to demonstrate how he has always been an indomitable theorist, by definition, but that this intellectual preoccupation did not keep him from developing an ‘embodied’ and ‘personalized’ repertoire. I shall argue that he has always been an ‘uncompromising intellectual’ as well, and that this, also, served practical purposes. And, finally, I shall try to make sense of my expectation that this particular emeritus might be quite relieved, indeed, to find that his retirement as a professor shall save him from the professional embarrassments involved with organizational domestication. From now on, these institutional limitations shall be out of the way.

An indomitable theorist

It might have been brought about by the German tradition he has been brought up with, but to Veit Bader scientific practice is distinctly associated with thinking work. In this respect, he may consider himself more a philosopher than a social scientist. To him theorizing is his predominant activity.

Although ‘practical philosophy’ is the version of the philosophical trade he has been committed to over the past decades, this does not mean that he should be expected to take part in practical affairs. Moreover, he may not deny the relevance of empirical research at all, but this practice does not amount to his central

preoccupation, either. Although the social philosopher Veit Bader has always been interested in practical issues, by definition – they include the structural dimensions that can be attributed to social inequalities, and the need for collective action to redress their undesirable effects (Bader and Benschop 1989; Bader 1991) – he approaches them from a theoretical angle. The same is true for his work on ethnicity and citizenship, and on the political relevance of religion (Bader (Ed.) 1997; Bader 2007). It is certainly informed by the relevant practices, and it is definitely intended to inform them, as well, but the work itself remains theoretical, by definition.

Veit Bader's work has been primarily related to the academic world. It could very well be that, till now, his professional interest has been focused mainly on his scientific peers, i.e., the scientific communities that were relevant to him. Moreover, his books have always demonstrated that, to him, the mastery of what is usually called the state of the art of a discipline, amounts to an essential prerequisite for participation. The latter does not mean, however, that Veit has ever been very impressed by the disciplinary demarcations that seem so sacrosanct to many others (Cf. Abbott 1988 and also Abbott 2001). On the contrary, most of his books can be seen as 'interdisciplinary' efforts performed by one man alone (or by two at the most). They contain just about everything there is to know about the subject. In this respect, the famous German saying '*In der Beschränkung zeigt sich der Meister*' does not apply to him.

Another academic principle that Veit Bader always has been involved with is the requirement that a true social scientist and philosopher present his or her findings to the scientific community. Of course, to Veit, these professional encounters may often have been quite disappointing, indeed, as even the most respected of his Dutch colleagues may not have been as well-informed as could be expected. Moreover – and it remains to be established whether this is due to the Netherlands' 'poldering' culture or not – they did not appear to share his propensity to debate, either. Of course these everlasting debates can be related to the so-called *Kritik der kritischen Kritik* that has always been an indispensable part of the Marxist tradition. However, they can be considered a general prerequisite, as well, to the day to day improvement of

one's theoretical propositions. But the obvious enjoyment with which Veit Bader keeps bringing up his arguments, suggests that he experiences this activity as very rewarding in itself.

On the one hand, I may simply have raised to the bait too easily, myself, to discover just a little bit too late, that it is quite impossible to ever convince Veit Bader. So it may even be out of personal spite that I suggest, here, that he always aims at 'coming up first' in these conversations. On the other hand, however, it must be said that the international scientific world provides ample opportunity, by now, for this kind of ambition. In this respect, Veit Bader has definitely stood his ground.

More striking than anything else, however, is Veit's professional – and also very personal – dedication to his scientific trade. To those of us who are acquainted with his considerable musical talents, this attitude is also mirrored in Veit's musical involvement. He is not interested at all in the narcissism that so often accompanies such outstanding achievements – I heard him denounce Arthur Rubinstein's careless elegance as sloppy, and praise Brendel's exactitude and intellectual reflexivity. This specific attitude is also part and parcel of Veit's philosophical and theoretical ambitions. Given these often quite excessive demands he puts on himself and others, he can be seen as an indomitable theorist, indeed.

A purposeful practitioner

But this is certainly not all, when we are discussing the professionalism of Veit Bader. As most current theorizing on professionalism prescribes, we should not only pay attention to the cognitive aspects of the trade, but also to the essentially 'personalised' and often even 'embodied' practices that can be associated with it. Veit may not have been involved with empirical research, his debating efforts and the way he 'writes up' his books belong to this very practical category, by definition, and so do some other aspects of his work.

Such practical competences are now often seen as an essential part of one's personal make up, which can only come to full fruition as the result of the long-term 'expert' learning process that has been described so well by Dreyfus and Dreyfus (1986; see also Flyvbjerg 2001: 10ff. and Gastelaars 2009: 99-101) When

this training is completed, professionals are expected to rely on a kind of expert intuition that may even be experienced as a 'second nature' by the professionals, themselves. Of course, the beginners are to simply practice a lot, and imitate the professional routines of their more experienced colleagues. The same is still true for the advanced beginners, although they are expected to work on their own, and try and 'translate' their skills into concrete situations. However, so-called competent professionals do not only rely on these well-rehearsed skills but should also be able to make well-informed professional decisions. They are to quickly assess and evaluate the situation ('What do we have here?'), as well as the locally available options ('What can we do?'), and then go into action at once ('Okay... first this... and then that!').

Very proficient performers do not only turn into real experts because they may have experienced everything at least once and can thus be called upon in particularly difficult situations, they may also be expected to come up with something new in a given situation, and justify their actions later. This combination of expert intuition with 'competent' situated action, is considered essential. The classical case in point is that of 'medical surgeons', not only because they have to be able to 'peak' under pressure, but also because the consequences of their actions can be very grave. However, a similar kind of intuitive competence is now also associated with the often quite turbulent 'process work' of managers, consultants, and itinerant experts (Buchanan and Boddy 1992; Barley and Kunda 2004). Musicians and theatre people who have to 'peak' at an instant provide instances, as well. Athletes can also be counted in here – and it may turn out to be quite relevant, here, that Veit has not only practiced music but has been a very proficient sportsman, as well.

As far as his theoretically oriented and essentially academic activities are concerned, this practical expertise may not be limited to his writing efforts and his propensity to debate, it may also be demonstrated in some other activities. For instance, some of his teaching could very well be likened to the embodied practice performed by an artist or an athlete.

I once visited one of Veit's lectures in a large auditorium at the Oudemanhuispoort in Amsterdam. It was about theoretical soci-

ology, and he dealt with Luhmann's and Bourdieu's theoretical contributions. To the students, it was an inspiring class. The one sitting next to me was trying to locate his own preferences in Bourdieu's fields, hoping to find some 'inconsistencies' in the theoretical reasoning. I remember most of all, however, what I could observe. Here I saw someone who was physically demonstrating what it was like to 'be' a theorist, and to 'do' Luhmann, or Bourdieu, or any other theorist, as a part of an intellectual conversation. This amounted to much more than a clever presentation of a theorist's contribution: Veit was 'thinking (or theorizing) on his feet'.

Other examples can be provided by the many tales in which inter-collegial debates would turn into quite risky confrontations. In some of the academic committees Veit has participated in, the quite straightforward battles of the mind did turn into quite ferocious power struggles, indeed, in which the 'rationality' of arguments did little to hide the power effects these people presented. As the next caption shows, in situations like these, a 'strictly academic act' may even turn into a life-saving intervention, indeed.

My own PhD on the history of Dutch sociology (Gastelaars 1985) might serve as an example, here. Veit was the second 'promotor', as this PhD was presented at the University of Leyden and the historian cum philosopher Kees Bertels was the first. Of course, all of us have been quite naïve to expect that the living representatives of Dutch sociology in the evaluative committee, would consider my historical reconstruction of the practical achievements of their discipline, in an academically sound and 'independent' manner. As a matter of fact, they did not. It was due to Veit Bader's efforts and those of some well respected others, that my PhD could eventually be published and, as a consequence, be evaluated in public by other academics as well. To my relief, the book was actually received quite well by some eminent historians, although most sociologists kept silent. An exception to this rule was Paul Schnabel, who – a sociologist himself – summed up his genuine appreciation of the book with an ironical admonishment to his colleagues: 'Chew carefully and beware of the pips'.

Accordingly, it is not only cognitive competence that counts. Veit Bader can also be seen as an expert interventionist in many

respects. Depending on the situation, his expert roles might even vary. They may range from ‘purposeful practitioner’ to ‘academic activist *pur sang*’.

An uncompromising intellectual

To this day, some kinds of ‘professionalism’ appear to be synonymous with a specific kind of appreciation by the outside world. One kind of theories, for instance, summarizes the historical experience of those professionals who are seen as deserving individuals by society at large. I do not agree with his suggestion that professionals of this kind are almost extinct, but I do agree with Brint’s specification of this kind of professionals as ‘people whose role orientations emulate [...] a close connection to the cultural aspirations and public issues [of their time] [...] in addition to high levels of competence in the performance of an intellectually demanding activity. (Brint 1994: 206) This general idea fits in with the so-called meritocratic tradition (Bledstein 1976: 87–90) and it also fits in with Veit Bader’s practices.

Examples of such individuals who are actually labelled as deserving on the basis of their specific competences and skills, are presented by architects and engineers; more contemporary examples are the so-called ‘creative classes’ (cf. Florida 2002) and also the ‘innovative knowledge workers’ (cf. Barley and Kunda 2004) who are currently considered indispensable to economic development. But for other professionals, it may not be so much their competences that count, but rather the social issues they are involved with. According to for instance Clifford Geertz (1973), the special status of some professionals can only be explained by the fact that ‘society’ has to provide solutions to a number of seemingly insurmountable problems. As examples, he points to the fear of illness and death, which to him explains the relevance of medical (wo)men; and to the experience of injustice that justifies the existence of judges. And, as he points out, there will always be things we will not be able to comprehend. Accordingly, we may not only be quite susceptible to religious considerations, but to the impact of the (social) sciences as well (Geertz 1973: 100). New versions may include the sustainability experts and security specialists of our time.

Professionals who are specifically dedicated to the ‘manage-

ment' of such apparently insurmountable problems are often endowed with an exclusive relationship to these highly regarded social values. Moreover, 'society' usually also consents in their being excused from more mundane practical duties. In their turn, however, and as the French sociologist Émile Durkheim ([1956] 1992: 12–13) has pointed out, professionals of this kind are expected to distinguish themselves through a specific kind of unselfishness in the exercise of these duties. Accordingly we may add to the knowledgeability and expertise we discussed in the previous paragraphs, this specific issue of social responsibility. And, taking this specific reasoning one step further for the purpose of this contribution, such professional responsibilities can also be associated with political rights like freedom of speech and of other kinds of political involvement (Cf. also Bader 2007).

It should also be noted, however, that people involved with this kind of activity could be considered 'amateurs', in opposition to the more formally trained 'professionals' we discussed earlier. They are set free (and often also paid) to do their work but, formally, they may not be specifically trained to be a labour unionist, a journalist, a politician, or a participant in the so-called new social movements. The same holds true, in a way, for those professionals who practice the more 'independent' or 'critical' versions of philosophy and of the social sciences. And – Why didn't I mention this earlier? – this also applies to Veit Bader. In this political context he could even be seen as a quite purposeful volunteer.

I am sure that it would do injustice to his professional integrity to suggest that these involvements with the political realm would ever over-determine his scientific ambitions. In fact, he should be called an uncompromising intellectual in two distinct meanings of the word. First, he aims at remaining independent and also quite unprejudiced, at least most of the time, in his intellectual evaluations. And yet, and second, this does not keep him from being quite unrestrained in his taking a position, whenever the political aspect of these interventions is at stake.

An anti-institutionalist with institutional inclinations

The latter is why, as I suggested in my introduction, this particular emeritus might be quite relieved to find himself saved from the professional embarrassments involved with institutional do-

mestication. In fact, and not unlike most professionals, Veit is not inclined to accept any organizational authority. He might even be inclined to reject the authority of a political organization he may feel connected with, by definition. He may be seen as an anti-institutionalist *pur sang*.

At the same time, however, the sociologist Veit Bader must have been quite aware of the institutional surroundings that are relevant to his fields of action. According to a number of authors, for instance, the professions have always managed to consolidate their positions by means of an institutionalizing process that has often been considered the ultimate professionalisation process, by definition. It has been described by Harold Wilensky in 1964, and, after that, its relevance has amply be confirmed by others (Abbott 1988: 10ff.; Freidson 2001). Part of this process concerns the demarcation of the profession's specific expertise, by means of a professional association and a formal education process which, on the one hand, allows the 'real' practitioners of the profession to be insulated from the 'moonlighters' and 'charlatans', whereas, on the other hand, it provides a shelter to the endless debates among professionals about who can rightfully 'occupy' a given area (Abbott 1988: 2)? These professional arrangements are usually also supported by 'internal' codes of conduct. Their formal acknowledgement by the state is often seen as the pinnacle of these claims.

The scientific world – being less practical – is not too strict in these professional regimes (Cf. Abbott 2001). Moreover, and in spite of his obvious interest in associative practices and in collective action (Bader 1991; Bader 2007) Veit Bader might not have been inclined, anyway, to accept such exclusionary practices. However, he often found himself 'thrown' into a rather awkward coalition with some of the 'organized professionals' in the academic world, insofar as, like them, he also resisted the managerial changes that currently affect it. These changes interfere with the academic tradition in which the intra-collegial justification and control I discussed in the above prevails, and which is mirrored by an organizational preference of some sort of self-management by peers. As a consequence, it was usually also taken for granted, in the past, that these professionals would show little interest in the management of their organizations (Mintzberg 1983). They

preferred to be left to their own devices, in a loosely coupled system that was essentially governed by the perpetual internal struggle for professional jurisdiction among professional peers (Weick 1978; Weick 2001: 32v).

At present, however, most professional organizations, and this expressly includes the academic world (Gastelaars 2009), have become quite dependent, indeed, on elaborate 'rationalizing' infrastructures. In many places, university teaching has turned into a mass effort that is to be governed by a mass regime. More importantly, however, the financial arrangements that are now put in place to support one's research efforts, require a lot of bureaucratic action, also (Cf. Strathern (Ed.) 2000). In the end, the degree to which 'relevant others' in and around the organization feel inclined to leave some 'extra space' to these professionals, seems to have effectively diminished.

It should not come as a surprise, then, that most professionals appear to actively resist this new state of affairs. Of course, some of this resistance can easily be interpreted as the 'critical narcissism' of people reluctant to part with their privileges of the past (Cf. Collinson 1992: 216). In other cases, however, professionals have shown a quite admirable determination to re-negotiate their professional assets (Brint 1984) and, in fact, Veit Bader could be observed doing both. On the one hand, he complained with the complainers. On the other hand, however, he also tried his hand on his version of managerial control.

Coda

Of course there are quite a few authors, by now, who argue that the kind of professionalism I have been discussing in the above is definitely not out of date (Cf. Brint 1994). On my part, however, I would like to argue to the contrary. For the sake of this contribution, I would even like to argue that, even if I were wrong, Veit Bader should remain as old fashioned as he used to be, in precisely these professional aspects. Accordingly I can only express my wish that he will always remain the indomitable intellectual he has always been, not to mention the purposeful practitioner we so often had to deal with. The uncompromising intellectual who has always impressed me should remain in place, as well. Moreover, the fact that he shall be relieved, from now on,

from the institutional restraints that so often bothered him in the past, may definitely be considered an advantage. I wish him well.

Amsterdam/ Utrecht, December 2008

References

- Abbott, Andrew (1988) *The System of Professions*. Chicago Il. University of Chicago Press
- Abbott, Andrew (2001) *Chaos of Disciplines*. Chicago Il., University of Chicago Press
- Bader, Veit (1991), *Kollektives Handeln*. Opladen: Leske und Budrich
- Bader, Veit (Ed.) (1997), *Citizenship and Exclusion*. Houndsmill and Basingstoke, London: Blackwell
- Bader, Veit (2007), *Secularism or Democracy?* Amsterdam: Amsterdam University Press
- Bader, Veit, and Albert Benschop (1989), *Ungleichkeiten*. Opladen: Leske und Budrich
- Barley, Stephen R., and Gideon Kunda (2004) *Gurus, Hired Guns, and Warm Bodies. Itinerant experts in a knowledge economy*. Princeton NJ, Princeton University Press
- Bledstein, Basil (1976) *The Culture of Professionalism*. New York: Norton & Co
- Brint, Steven (1994) *In an Age of Experts. The changing role of professionals in politics and public life*. Princeton NJ, Princeton University Press
- Buchanan, David and David Boddy (1992), *The Expertise of the Change Agent. Public performance and backstage activity*. New York: Prentice Hall
- Collinson, David L. (1992). *Managing the Shop Floor. Subjectivity, masculinity, and workplace culture*. Berlin: Walter de Gruyter
- Dreyfus, H.L. and S.E. Dreyfus (1986) *Mind over Machine. The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. Oxford: Basil Blackwell
- Durkheim, Emile (1992 [1957]) *Professional Ethics and Civic Morals*. New York: Routledge
- Florida, Richard (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books
- Flyvbjerg, Bent (2001). *Making Social Science Matter*. Cam-

bridge: Cambridge University Press

Freidson, Elliot (2001) *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Polity Press

Gastelaars, Marja (1995), *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: SUA

Gastelaars, Marja (2009), *The Public Services under Reconstruction. Client experiences, professional practices, managerial control*. London and New York: Routledge

Geertz, Clifford (1973) *The Interpretation of Cultures*. New York: Fontana Press

Mintzberg, Henry (1983) *Structure in Fives*. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall

Strathern, Marilyn (Ed.) (2000) *Audit Cultures. Anthropological studies in accountability, ethics, and the academy*. London: Routledge

Weick (1978) 'Educational Organizations as Loosely Coupled Systems.' *Administrative Science Quarterly* 21: 1-19

Weick (2001) *Making Sense of the Organization*. Oxford: Blackwell

Wilenski, Harold L. (1964) 'The Professionalization of Everyone?' *American Journal of Sociology*, 70 (2) 137-58

Charisma und Profession oder: Kann ein Professor ein Zauberer sein?

Essay für Veit Bader

Helma Lutz

Im Rückblick auf einen wissenschaftlichen Lebenslauf, kann – wie in der Biographieforschung immer wieder nachzulesen ist – nicht auf die Betrachtung persönlicher Kontexte, Beziehungen und Entwicklungsprozesse verzichtet werden. Wie werden aus interessierten Studierenden junge WissenschaftlerInnen? Wie entscheiden diese, welches Thema sie bearbeiten möchten? Was lernen DoktorandInnen darüber von ihren BegleiterInnen?

Spätestens seitdem ich selbst NachwuchswissenschaftlerInnen betreue, beschäftigen mich diese Fragen. Ich habe im November 1990 meine Promotion in der Aula der UvA, der Luther'schen Kirche verteidigt (siehe unten) und es steht für mich fest, dass Veit, der meine Arbeit etwa ein Jahr lang in der letzten Phase der Fertigstellung supervisierte, dafür gesorgt hat, dass ich in der Wissenschaft *geblieben* bin – nicht etwa im materiellen Sinn durch seine Intervention bei einer Stellensuche oder im Kontext einer Berufungskommission, sondern eher in Bezug auf seine Haltung zur und seinen Umgang mit Wissenschaft, durch die Leidenschaft mit der er die Güte seiner Argumente vertreten hat und – last but not least – durch seine Fähigkeit, den Popanz des Wissenschaftsbetriebs zu entzaubern.

In der Danksagung meiner Dissertation habe ich dazu u.a. geschrieben, dass Veit mit seiner menschlichen Umgangsweise die oft genug asozialen Umgangsformen der Universitätskultur für mich erträglich gemacht hat (Lutz 1991). Im Rückblick kann ich sagen, dass die Auseinandersetzung mit Veit um die Inhalte unbedingt wichtig war. (Und hier bin ich ihm, obgleich ich das damals keineswegs so gesehen habe, nach wie vor dankbar, dass ich mich eingehend mit dem Werk von Pierre Bourdieu auseinandersetzen musste, in dem sich – wie ist das möglich? – noch längere Fußnoten finden lassen als in den Texten von Veit Bader). Gleichzeitig aber scheint ein weiterer Sozialisationsprozess mit

dem wissenschaftlichen einherzugehen, und zwar einer, der weniger im Zentrum der Betrachtung steht, der eigentlich im Erwachsenenalter als abgeschlossen gilt, der jedoch von Generation zu Generation schlussendlich in der (prekären) Phase der Fertigstellung der Promotion heranreift, der professionelle Umgang mit PromovendInnen, der *Habitus ad Promovendi*.

Pierre Bourdieu (1988) schreibt in seiner berühmten Studie *Homo Academicus* über 'Die normalen Professoren und die Reproduktion der Körperschaft' folgendes: 'Universitäres Kapital erhält und behält, wer Positionen innehat, mit denen sich andere Positionen und deren Inhaber beherrschen lassen', (Bourdieu 1988: 149). Die Autorität des 'normalen Professors' (*natürlich nur im Masculinum möglich*) gegenüber seinen Doktoranden (sic) hält Bourdieu für eine Schlüsselstellung beim Aufbau einer Machtposition beim Spiel im akademischen Feld. Die Ausübung akademischer Macht wird, so Bourdieu, dadurch gefestigt, dass die Machthaber das Spiel der Vorenthaltung und der passgenauen Vergabe von Kapital perfekt beherrschen: 'Was die Fähigkeit, Schüler zu haben, sie unterzubringen, sie in Abhängigkeit von einem selbst zu halten und so die Grundlage einer dauerhaften Macht sicherzustellen, angeht, ... das ist die Fertigkeit, die Zeit der anderen zu manipulieren, oder genauer, den Rhythmus ihrer Karriere, ihres Bildungsganges' (a.a.O.: 155). Dieses Spiel erfordert Mitspieler auf beiden Seiten und damit neben Unterordnung der Doktoranden auch deren stillschweigendes Einverständnis, sich einer 'infantilen Haltung' zu befleißigen '... nicht umsonst heißt es im Deutschen >Doktorvater< -, die den guten Schüler noch jeden Alters auszeichnet' (a.a.O.).

Nun räumt Bourdieu ein, dass diese Analyse in erster Linie für die Vor-1968er Professorenschaft gilt, doch auch für die darauf folgende Zeit der universitären Bildungsexpansion sieht er keine Veränderung der Regeln des Spiels: auch die Leiter von Forschungsgruppen seien lediglich an 'Schulbildung' interessiert und zeigten wenig Neigung die herrschenden Regeln zu verflüssigen oder gar zu durchbrechen.

Bei Bourdieu gibt es schlussendlich die Figur des Außenseiters, die Hinweise auf die Inkonsistenz des Systems gibt, aber eigentlich doch so richtig nicht zu erklären ist.

Denn wenn auf der einen Seite Macht und Autorität in der

Akademie eben nicht von intellektueller Leistung, Empathie und wissenschaftlichem Engagement abhängen, sondern von der bereits beschriebenen Kapitalakkumulation der symbolischen Herrschaft und dieser auf der Seite der Schüler durch 'Komplizenschaft, Selbsttäuschung und amor fati', entsprochen wird, dann bleibt wenig Raum für Subversivität, Affektbesetzung und Engagement.

Dem Außenseitertum in der Wissenschaft entsprechen sicherlich einige Aspekte der Biographie Veit Baders, etwa die Tatsache, dass er von Deutschland in die Niederlande gehen musste, um überhaupt eine Platz in den 'heiligen Hallen' des Professoren-Turms zu erhalten, oder dass er seine wichtigsten Gesprächs- und Referenzpartner in Kanada gefunden hat. Die Notwendigkeit des Aufbaus transnationaler Netzwerke und damit die Schaffung eines Raums, in dem das Denken 'außerhalb der Mauern' der eigenen 'Gemeinde' möglich wird, ist von Seyla Benhabib als befreiend beschrieben worden, und in diesem Sinne lassen sich auch die Plädoyers von Simmel bis Edward Said und Zygmunt Bauman lesen: unabhängiges Denken ist darauf angewiesen, eine Position von Außen einnehmen zu können.

Es bleibt jedoch die Frage, wie solch eine Haltung, die im Bourdieuschen Sinne in der Universität kaum zu finden ist und sein kann, da sie auf dem langen Weg der Unterwerfung unter die Regeln verlernt werden muss, eben doch existiert, (unbewusst) weiter gegeben wird und von einigem Erfolg, der aus den vielen Beiträgen dieses *liber amicorum* abgeleitet werden kann, gekrönt ist.

Da das, was ich von Veit Bader gelernt habe, nicht mit Bourdieu zu erklären ist, habe ich mich gefragt, ob vielleicht die Einsichten von Max Weber zur Professionalität sich besser für dieses Unterfangen eignen.

Weber (1972) hat sich in seinen Abhandlungen zur Bedeutung der Profession in der Moderne mit der Frage beschäftigt, wie das 'Fachmenschentum' in einer bürokratisch geregelten Gesellschaft entstand und funktioniert. Dazu bedurfte es zunächst einmal eines Bruchs mit der in der ständischen Gesellschaft gängigen Herrschaft und Befehlsherrschaft der 'Zauberer' und 'Priester', der Erfindung des Unterschieds zwischen 'Beruf' (anwendungsbezogene Spezialisierungen) und 'Profession' (Expertise auf der

Basis von systematisiertem theoriebezogenem Wissen), sodann der Neuverteilung von Hierarchien und sozialer Macht in Kombination mit den entsprechenden Berechtigungs- und Ausbildungsinstitutionen. Bei Weber steht bereits die Entzauberung des Zauberers am Anfang der Professionsentwicklung, die Machtaspekte sind, wie später auch bei Bourdieu, deutlich an die Entwicklung sozialer Distanz und rational einsetzbaren Wissens geknüpft. Aber bei Weber bleibt das 'Charisma' oder die Magie zumindest als schöpferisches Handeln, als Potenz und Innovationsschance erhalten. Im 'außeralltäglichen Handeln' muss diese Fähigkeit unter Beweis gestellt werden. Weber ist der Ansicht, dass die 'Persönlichkeit' von Professionellen nie gänzlich hinter der sogenannten 'Objektivität' der Sache verschwinden kann und zwischen beiden immer ein Spannungsverhältnis bestehen bleibt.

Vielleicht ist es gerade dieser Aspekt, der sich den PromovendenInnen offenbart, bzw. dann, wenn er offenbar wird, zu Aha-Effekten führen kann. Heute werden wir als Lehrende in so genannten soft-skill-Kursen darauf hingewiesen, dass unser professionelles Handeln sich zwischen Nähe und Distanz bewegen muss, dass zuviel von beidem oder einem der beiden eine Erschütterung der Balance zur Folge haben kann, dass wir Rationalität mit Empathie verbinden sollen, zuviel Preisgabe von Persönlichem ebenso schädlich sein kann wie zu starkes Beharren auf bürokratischen und rationalen Regulatorien.

Die so formulierten Ansprüche sind hoch und sie sind wohl auch kaum aus der Beratungsliteratur zu erlernen. Ich schätze mich glücklich, dass ich sie von Veit 'exemplarisch' erlernt habe; er hat es oft nicht geschafft, strategisch zu argumentieren und Unnahbarkeit zu verbreiten, sondern meistens sehr ehrlich geantwortet; er war 'accountable' und hat auch sein Scheitern dabei nicht verschwiegen. Darin scheint also das hier zu erforschende Geheimnis zu bestehen: weder hinter der Sache zu verschwinden, noch die eigene Persönlichkeit zum egomanischen Dreh- und Angelpunkt zu machen, sondern das Spannungsverhältnis transparent werden zu lassen.

Kann ein Soziologie-Professor also ein Zauberer sein, obwohl doch seine oberste Pflicht in der Entzauberung der Welt des Sozialen besteht? In dem hier geschilderten 'Casus' würde wohl auch Weber das bejahen.

Literatur

Bourdieu, Pierre (1988): *Homo Academicus*. Frankfurt a.M.

Lutz, Helma (1991): *Welten Verbinden. Türkische Sozialarbeiterinnen in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt a.M.

Weber, Max (1972): *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. rev. Auflage, Tübingen

Distanz

Nähe

Touwtrekken aan identiteit

Yvonne Leeman en Sawitri Saharso

Wij zijn bij jou gepromoveerd aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw op een onderzoek onder jongeren van verschillende afkomst. Dat heeft geresulteerd in onze proefschriften, *Jan en alleman* (Saharso 1992) en *Samen jong* (Leeman 1994). Samen vormden ze een tweeluik, waarin de leefwereld van die jongeren beschreven werd en met name Yvonne schetste hoe lessen interculturele vorming die deze jongeren op school aangeboden kregen, interfereerden met die wereld. De achtergrond van het onderzoek: in de loop van de jaren tachtig werd het voorbereiden van de jeugd op 'het leven met meerdere culturen', zoals het in de wet geformuleerd was, een wettelijk verplicht aandachtspunt voor alle scholen voor basis- en voortgezet onderwijs. 'Intercultureel onderwijs' was de verzamelnaam voor het scala aan onderwijsactiviteiten die tot doel hadden leerlingen te leren samenleven met mensen van verschillende afkomst en problemen in dat samenleven, zoals vooroordelen, discriminatie en racisme te voorkomen en tegen te gaan. De filosofie achter intercultureel onderwijs was: in de multiculturele samenleving moet iedereen, wat zijn afkomst ook is, zich met dat gegeven verstaan en alle leraren kunnen die lessen zonder meer geven. Wij onderschreven de gedachte dat het leren samenleven met mensen van verschillende afkomst een opdracht aan iedereen is, niet alleen iets dat mensen in de grote steden moeten leren of iets dat alleen migrantenkinderen aangaat. Wij gingen er echter niet vanuit – en daarmee gingen we tegen de tijdgeest in – dat jongeren als onbeschreven bladen het klaslokaal binnenstappen en allemaal open staan voor 'het verheerlijken van diversiteit'. Wie in een etnisch heterogene omgeving opgroeit, zo redeneerden wij, heeft ervaring met interetnisch samenleven. Die ervaring zal verschillen naar leefomgeving en mede afhankelijk zijn van iemands sekse, etniciteit of klasse-achtergrond. Het zullen niet allemaal positieve ervaringen zijn en vergelijkbare ervaringen zullen van persoon tot persoon een verschillende betekenis krijgen. Die ervaringen en interpretaties ervan nemen jongeren mee de klas in

en lessen interculturele vorming zouden daar op aan moeten sluiten. Die lessen zouden kennis en kritisch denken over discriminatie en racisme (of ‘asymmetrische machtsverhoudingen’ zoals het volgens Veitiaans woordgebruik zou kunnen worden aangeduid) moeten bevorderen en de homogene Nederlandse identiteit van serieus commentaar moeten voorzien. We zijn destijds bij tien scholen voor voortgezet onderwijs op bezoek geweest, hebben daar lessen interculturele vorming bijgewoond en hebben jongeren geïnterviewd over die lessen en hun leven, dat wil zeggen over hun identiteit, hun ervaring met discriminatie en hun vriendschappen.

Het is nu ongeveer vijftien jaar later. We willen in onze bijdrage vanuit het nu reflecteren op toen. Inmiddels zijn de Nederlandse samenleving en de geopolitieke situatie veranderd. Wij hebben ons in ons werk verder verdiept in vraagstukken van etnische divers samenleven. Wij kwamen tot nieuwe inzichten en vragen.

De allochtone jongeren van toen waren kinderen van koloniale migranten of arbeidsmigranten. We hebben eind jaren tachtig weinig kinderen van vluchtelingen in de schoolklassen ontmoet. De kinderen uit ‘de koloniën’ waren sterk gepreoccupeerd met koloniale kwesties als discriminatie op basis van kleur (Surinamers) en gebrek aan erkenning als ook Nederlanders (de Indischen). De kinderen van arbeidsmigranten waren sterk gericht op positieverbetering. Teruggaan was derhalve geen optie of zoals één van hen het verwoordde: ‘De mensen die vluchtten uit armoede, die keren niet terug naar armoede’. Discriminatie-ervaringen waren daarom een probleem waar ze eigenlijk geen antwoord op hadden. Ze wisten dat ze niet als Nederlands werden gezien, maar ze eisten dat Nederlanderschap ook niet op. Dat waren zij niet. Toen wij bijvoorbeeld in een klas de term Surinaamse Nederlander lieten vallen, was hoongelach ons deel. Ze hoopten dat later, als ze werk zouden zoeken, het beter zou zijn en ze ‘toch’ aangenomen zouden worden. De meesten dachten in Nederland te blijven. Dat in Nederland goedopgeleide Turkse jongeren, zoals recent het geval is, weer naar Turkije zouden migreren, konden zij en wij ons niet voorstellen. Er was nog geen sprake van een lidmaatschap van Turkije van de EU, dus de mogelijkheid om je Europees en Turk te voelen was er niet.

De meisjes van Turkse en Marokkaanse komaf vergeleken hun leven met dat van hun nichtjes in het land van herkomst en waren blij dat zij niet elke dag op het land of in de moestuin hoefden te werken. En ja, de meisjes van verschillende afkomst wisten van elkaar dat de één thuis veel strakker werd gehouden dan de ander en ze losten dat bijvoorbeeld op door onderwerpen als 'uitgaan' niet te bespreken in het bijzijn van de meisjes die van hun ouders 'vanwege hun geloof of hun cultuur of zo' niet uit mochten. Het zorgvuldig kiezen van je vriendinnen was een andere oplossing. We hebben heel wat islamitische meisjes gesproken, maar zijn geen hoofddoekje tegengekomen.

Zo was dat. Of zagen wij het zo? Het wáren niet alleen migrantenkinderen, wat terugkijkend opvalt, is dat wij hen vooral zagen als kinderen van migranten. We keken naar hen als mensen die zich hier een plaats moesten veroveren en wier migratiegeschiedenis sterk zijn stempel drukte op hun identiteitsbeleving. Toch kwamen in de interviews ook andere thema's ter sprake. Een deel van de meisjes wist dat hun ouders zich sterk met hun partnerkeuze zouden bemoeien en maakte zich daar zorgen over. Gelovige jongens en meisjes dachten in de toekomst met een geloofsgenoot te trouwen.

Hoewel Sawitri zich later uitgebreid bezig gehouden heeft met de positie van vrouwen in niet-liberale minderheidsgroepen (de zogenaamde 'minorities within minorities' problematiek) hebben wij deze kwestie niet gethematiseerd. Misschien interviewden we jongeren uit een orthodox nest. We weten het niet. We vermoeden, achteraf, dat we mogelijke signalen in die richting niet opgepikt hebben. De politieke Islam manifesteerde zich nog niet duidelijk. Ideeën over een globaliserende wereld waren nog ver van onze horizon. Het Westen was ook voor ons het welvarende centrum van de wereld waar migranten natuurlijk deel van uit wilden maken. Wij waren sterk gericht op: hoe kunnen we die wereld voor hen open krijgen? Hoe doorbreek je de negatieve beeldvorming over migranten? In lijn hiermee presenteerde Sawitri in haar boek het begrip de 'ethniciteit van de marge' als wenkend perspectief. De term was ontleend aan Stuart Hall, die in dat verband schreef: 'Ethniciteit vereist verschil – de positionering van elke identiteit in een cultuur, een taal, een geschiedenis. (...) Ethniciteit vereist bijzonderheid, een samenloop van omstandig-

heden. Maar ze is niet noodzakelijkerwijs gepantserd tegen andere identiteiten. Etniciteit is niet gebonden aan vaste en onveranderlijke opposities. Ze is niet geheel gedefinieerd door uitsluiting' (Hall 1991: 200). Dat laatste, daar ging het ons om, een inclusieve groepsidentiteit die niet uitsluit. Hall reserveerde de term voor gekleurde mensen. Sawitri interpreteerde hem ruimer als duiding voor een gevoel van onderlinge verbondenheid die ze aantrof bij een enkele vriendengroep, van buitenlanders, zoals ze zichzelf omschreven, maar die ook autochtone Nederlandse jongeren omvatte. Als je de juiste kleding droeg, de juiste muziek mooi vond, maar ook de juiste politieke opvattingen inzake 'ras' en etniciteit had, dan kon je ook als Nederlander in de buitenlandergroep opgenomen worden. Dat was ook eigenlijk de inzet van ons werk, dat de lessen zo ingericht zouden zijn dat iedereen zich uitgenodigd zou voelen om inclusief te gaan denken. In retrospectief was het een pleidooi *avant la lettre* voor een meer inclusieve notie van Nederlandse identiteit. In retrospectief was het ook een sterk cognitieve benadering van identificatieprocessen en een visie die gestuurd werd door een optimisme dat de taaiheid van identiteiten onderschatte, evenals de sterke emoties die ermee verbonden kunnen zijn. Dat wij er toen zo tegenaan keken heeft waarschijnlijk veel met de fase te maken waarin het integratieproces destijds verkeerde. De huidige generatie jongeren van gemigreerde ouders omschrijft zich niet meer als buitenlanders. De jongeren van nu eisen nadrukkelijker het Nederlands burgerschap en ermee verbonden rechten op en tegelijkertijd manifesteert een deel van hen zich nadrukkelijker als mensen met een religieuze identiteit, die zij erkend willen zien. Tegelijkertijd wordt in de Nederlandse landelijke politiek de christelijke identiteit en onder autochtone Nederlandse religieuze groepen een nadrukkelijker manifestatie van de eigen identiteit sterker. Na jaren van secularisatie waarin de verzuiling op zijn retour leek, zijn protestants-christelijke en katholieke scholen zich bijvoorbeeld weer gaan bezinnen op de inhoud van hun identiteit. Een illustratie hiervan is dat in 2005 veel protestants-christelijke scholen besloten om niet mee te doen met de nationale boekenweek, omdat het boekenweekthema van dat jaar *De toveracademie, boeken vol magie* door evangelische en orthodoxe ouders als onchristelijk werd beschouwd. Zij gaven de voorkeur aan de christelijke

boekenweek, die sinds 1994 bestaat (Leeman 2008). Deze ontwikkeling heeft tot gevolg dat bepaalde allochtone en autochtone religieuze groepen steeds moeilijker te verenigen zijn op een gedeelde, religieuze scheidslijnen overstijgende, identiteit. Daarmee ligt de tijd van een vanzelfsprekende identificatie met een enkelvoudig nationaal 'wij' definitief achter ons.

Het obstakel voor het denken in een omvattend wij zijn niet alleen de religieuze groepen en zeker niet alleen de moslims, maar evenzeer de niet-religieuzen. Als we terugdenken aan de (autochtone) Nederlandse jongeren die wij destijds spraken, dan was religie niet het onderscheidende criterium. Behoudzucht en cultuurverschil speelden een rol en daar bleken de jongeren verschillend mee om te gaan. Nederlandse jongeren uit de grote steden, die gewend waren geraakt aan hun gemengde vriendengroep, ontdekten op de camping, waar zij 'boeren' tegenkwamen, dat de manier waarop zij met een gemengd culturele vriendenkring opgroeiden in de ogen van andere Nederlandse jongeren abnormaal was. We spraken ook met kinderen van de gegoeden die het zich konden permitteren om enige afstand van 'de allochtonen' te houden. Zij woonden bijvoorbeeld met hun geslaagde ouders in een 'witte' wijk en hadden bijvoorbeeld Surinaamse en Marokkaanse vrienden die op hen leken. Zij benadrukten de vrolijke kant van diversiteit. Tegenwoordig zou je hen de kosmopolieten in spé noemen. Maar we spraken ook jongeren die uit een nest kwamen dat zichzelf in het verdomhoekje van de samenleving positioneerde. Ze woonden in gemengde wijken of in een wijk die aan 'het verkleuren' was. Hun ouders keken tegen immigranten als concurrenten aan en hadden er soms last van dat die zich niet 'gewoon' gedroegen. Hun leven zag 'er niet meer uit zoals het was'. Deze jongeren vertelden over culturele verschillen in het buitenspelen, in het gedrag op de markt van liefde en geluk en in de opvoeding thuis. Ze hadden daar soms moeite mee en een enkeling had ervaring met discriminatie en buitengesloten worden. We spraken ook solidair denkenden jongeren die thuis gevoed waren door socialistisch gedachtegoed en zich van daaruit identificeerden met jongeren van buitenlandse komaf wier ouders hier het vieze werk opknaptten. We vragen ons af of we die laatste groep jongeren bij herhaald onderzoek weer zouden tegenkomen. Dat soort denken is tegenwoordig minder. De PvdA bijvoorbeeld heeft nu veel aan-

dacht voor de gevoelens van de recentelijk ontdekte kwetsbare autochtoon die zijn wereld zag veranderen en de klappen op moest vangen – de oorzaak in PvdA-terminologie van ‘het onbehagen van de oude Nederlander’. De PvdA heeft vertrouwen in de solidariteit van de straat. Wij vragen ons af of die solidariteit cultureel verschil kan overbruggen. Een deel van de jongeren gaf blijk van het tegendeel. Het is de vraag hoe ver solidariteit reikt. Kan de solidariteit van de straat simpelweg cultuurverschil omarmen?

Wij citeren Leen Jongewaard over de Jordaan:

Songtekst: Leen Jongewaard – ‘Die fijne Jordaan’

Aan Joop en zijn broers werd nooit aandacht geschonken

Zijn moeder die stierf reeds als kind

En zijn vader was werkloos en elke dag dronken

Omdat ie werkloos was en aan een oog blind

Vaak hadden zij samen slechts een droog stuk brood

Een schamel en karig bestaan

Toch bleven ze trots en ze hielden zich groot

In die mooie, in die fijne Jordaan

Toen Joop zestien jaar werd, ja, toen hij verjaarde

Kreeg hij voor het eerst een cadeau

Ach, het was slechts een kleinood en het had haast geen waarde

Maar o, het ontroerde de jarige zo

‘t Kwam niet van z’n vader of broers, maar van Nelis

De oudste zoon van tante Sjaan

Waarvan iedereen zei, dat ie homosueel is -

In die mooie, in die fijne Jordaan

Zo werden ze vrienden, want Nelis begreep ‘m

Iets wat er een ander niet deed

Nee, want iedereen zei, in de buurt, Nelis kneep ‘m

Wanneer ie de kans kreeg meteen in z’n reet

Zo werd er geroddeld en ze werden verguisd

Toch bleven ze samen voortaan

Ze vonden een woning en zijn toen verhuisd

In die mooie, in die fijne Jordaan

Maar helaas bracht hun nieuwe huis niks dan ellende

De buurt wist al gauw hoe het zat

Dus een steen door de ruit en een kind dat ze jende

Een pakje met stront en het lijk van een rat

Toch bleven ze trots en ze hielden zich groot
Als mensen op straat bleven staan
En tegen ze riepen: 'He, smerige poot!'
In die mooie, in die fijne Jordaan
Maar toen op een morgen werd Nelis gevonden
Hij bungelde aan het plafond
Hij had een stuk touw om z'n nek heen gebonden
Omdat ie gewoonweg niet verder meer kon
Dat Mokum altijd een familie geweest is
Dat toont dit verhaal wel weer aan
Maar ook wel dat Mokum soms heel klein van geest is
In die mooie, in die fijne Jordaan
Tekst en muziek: Robert Long

De moraal van het lied, althans de moraal die wij er nu in willen lezen: de arbeidersfamilie sluit je in de armen, maar o wee als je niet net zo bent als zij.

We hebben veel nieuwe vragen. Ze gaan over cultuurbehoud en asymmetrische machtsverhoudingen in een globaliserende wereld en over meervoudige identificatie en de kwaliteit van lokaal samenleven. Een van die vragen is ook: hoe moet in een samenleving religieuze en levensbeschouwelijke pluriformiteit gereguleerd worden op een wijze die niet alleen de ongelovigen past, maar ook recht doet aan de gelovigen? Jij hield je hiermee al bezig, Veit, toen wij dit vraagstuk nog moesten ontdekken, culminerend in *Secularism and democracy* (Bader 2007). Dat boek kwam voor Sawitri ook als een godsgeschenk, want zij was inmiddels internationaal vergelijkend onderzoek gaan doen, waarin de relatie kerk-staat een centrale plaats innam.¹ Zij ontdekte al snel dat in de politiek filosofische literatuur er inmiddels aardig wat afgeschreven is over culturele minderheden, maar dat religieuze diversiteit een relatief onderbelicht thema is. (Gezien de historische wortels van het liberalisme raar natuurlijk, maar daarom niet minder waar.) Dat boek is niet alleen een wijs boek, maar ook een dapper boek, want je gaat lijnrecht in tegen de gedachte, die inmiddels in Nederland gemeengoed lijkt te zijn geworden, dat religieuze groepen vooral niet teveel ruimte moet worden gegeven en dat strikt secularisme het beste middel is om hen onder de duim te houden. *Secularism and democracy* daarentegen laat zich

lezen als één groot pleidooi om de vrijheid van religieuze groepen om het leven naar eigen inzichten vorm te geven juist niet te beknotten. Laat hen hun eigen scholen oprichten of hun eigen ziekenhuizen, als zij dat willen. Ook wanneer zij ervoor kiezen om geïsoleerd van de rest van de samenleving te leven en zich in hun eigen gemeenschappen terug te trekken, mogen ze dat van jou. Tegelijkertijd zorg je dat de kwetsbare groepsleden, zoals de jongeren en vrouwen, beschermd zijn tegen misbruik en mishandeling en dat voor hen de eigen groep geen gevangenis wordt door hen een minimale moraal te bieden waar de minderheidsgroep zich wel aan te houden heeft. Die minimale moraal is minimaal in de zin dat hij niet van niet-liberale groepen verlangt dat zij mensen ongeacht hun leefwijze op grond van hun gedeeld mens-zijn als gelijken respecteren. Door die eis van gelijk respect te laten vallen onderscheidt jouw minimale moraal zich van de liberaal-democratische moraal. Minimaal is de door jou voorgestane moraal ook, omdat deze het bijvoorbeeld toestaat dat de geloofsgemeenschap eist dat jonge mensen alleen met geloofsgenoten trouwen. Wanneer ze deel willen blijven uitmaken van de gemeenschap, dan hebben ze geen vrije partnerkeuze. Maar de jonge mensen moeten wel weten dat daarbuiten ook nog een andere wereld is en een substantieel recht hebben om, als het groepsleven hen niet aanstaat, de groep te verlaten. Het is bovendien een context-afhankelijke theorie. Het boek schetst in detail hoe de uitgebreidheid van de rechten van religieuze groepen afhankelijk is van de context. Hoe meer *core business* zullen we maar zeggen, hoe sterker bijvoorbeeld het recht om te selecteren op criteria, die discrimineren op basis van sekse of seksuele voorkeur. Orthodoxe religies mogen vrouwen of homoseksuelen weren van centrale religieuze functies, maar het recht van commerciële religieuze organisaties om deze groepen te weren als werknemers is heel wat beperkter. Veit, je betoont je met dit boek aan ons als een echte 'imaginative teacher' die zijn leerlingen prikkelt en uitnodigt om buiten hun eigen denkkaders te treden. Prikkelend mag daarbij als een *understatement* opgevat worden, want het boek nodigt uit tot tegenspraak. Het boek lezen is de ervaring van bezwaren en tegenspraak formuleren om vervolgens de bladzijde om te slaan en te lezen waarom je bezwaar toch geen hout snijdt. Irritant, een auteur die zijn criticasters zo goed kent en ze de wind

uit de zeilen neemt!

Wij zouden de conversatie graag met je voortzetten. Bijvoorbeeld over de vraag wanneer wij allen in onze vrijwillige associaties georganiseerd leven, wat ons als leden van de samenleving als geheel bindt. Ja, ook die vraag heb je voorzien, maar wij willen geen antwoord uit het negatieve, dat we best met wat minder binding toe kunnen. Wij willen een positief antwoord. Het vraagstuk van de inclusieve identiteit ligt wat ons betreft nog steeds op tafel als een vraag aan iedereen om te bewegen naar een gezamenlijke toekomst waarin we het nostalgische idee van een tot in de puntjes gedeelde identiteit achter ons laten en een manier vinden voor een rechtvaardige vorm van samenleven waar voor ons allen mee te leven valt.

Literatuur

Bader, V. (2007), *Secularism or Democracy? Associational governance of Religious Diversity*. Amsterdam: AUP.

Hall, S. (1991), *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: SUA.

Leeman, Y. (2004), *Samen jong. Nederlandse jongeren en lessen over inter-etnisch samenleven en discriminatie*. Utrecht: Jan van Arkel.

Leeman, Y. (2008), Education and Diversity in the Netherlands. *European Educational Research Journal* 7(1), pp. 50-58.

Saharso, S. (1992), *Jan en alleman. Etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*. Utrecht: Jan van Arkel.

Noten

¹ *Values, Equality, Differences in Liberal Democracies. Debates about Female Headscarves in Europe*, 'Specific Targeted Research Project'(STREP), EC 6 Framework Programme.

Zur Aktualität der *Dialektik der Aufklärung*

Dissertation reconsidered

Michael Schäfer

Ich möchte Veit Baders Abschied von der Amsterdamer Universität wegen des Erreichens seines 65. Lebensjahres zum aktuellen Anlass nehmen, wieder ein Thema eines Textes aufzugreifen, der 1947 in dem Amsterdamer Exilverlag Querido erstmalig als Buch erschienen ist und der neben anderen Werken der Kritischen Theorie, Grundlage meiner philosophischen, historischen und soziologischen Forschung war, die 1993 zur Promotion bei ihm führte.¹ Viele Jahre hat die Auseinandersetzung mit dieser Thematik während meiner darauf folgenden akademischen Laufbahn, die sich vornehmlich außerhalb von Amsterdam mit anderen Forschungsinteressen vollzog, weitgehend auf Eis gelegen. Ich meine das Thema von der *Dialektik der Aufklärung*, ein Buch von Theodor W. Adorno und Max Horkheimer, das mit seinem Ausgriff aufs Ganze und seiner Verbindung von soziologischer und historischer Wahrnehmung mit spekulativer Philosophie ein exemplarisches Zeugnis tiefer Verdüsterung darstellt.² Mögen sich auch die Spuren dieses klassischen philosophischen Werkes des 20. Jahrhunderts in einigen wenigen philosophischen Seminaren verloren und mag sich zudem der Anspruch der Gesellschaftskritik in den vergangenen Jahrzehnten gewandelt haben, so aber nicht der ihr eigene Anspruch, im Namen der Aufklärung gegen eine nicht reflektierende Aufklärung zu argumentieren und 'die sogenannte freie Welt an ihrem eigenen Begriff zu messen, kritisch zu ihr sich zu verhalten und dennoch zu ihren Ideen zu stehen' (Max Horkheimer). Beide Autoren hegten daher auch vor dem als *petitio principii* vorausgesetzten Hintergrund 'keinen Zweifel (daran), dass die Freiheit in der Gesellschaft vom aufklärenden Denken unabtrennbar ist.'

In meinem 1994 veröffentlichten Buch *Die Rationalität des Nationalsozialismus. Zur Kritik philosophischer Faschismustheorien am Beispiel der Kritischen Theorie* hatte ich die von Adorno und Hork-

heimer behauptete unauflösliche Koppelung von Rationalität und Barbarei empirisch und theoretisch bestritten, die sie vor dem Hintergrund ihrer zeitgenössischen Erfahrungen mit der Herrschaft des Nationalsozialismus gemacht hatten. Ich halte, um es sogleich vorwegzunehmen, eine Kritik der instrumentellen Vernunft, die sie als Versagen von Vernunft überhaupt glaubten darstellen zu müssen, als Erklärungsmodell nationalsozialistischer Herrschaft nach wie vor für fragwürdig, weil eine radikale Vernunftkritik, die in den Rahmen einer negativistischen Geschichtsphilosophie eingefügt ist, gewissermaßen auch auf eine Einebnung der genuin nationalsozialistischen Verbrechen hinausläuft. Die von der Kritik der instrumentellen Vernunft geprägten Schriften, die ja keine Erneuerung des Begriffs der Vernunft und der Moderne zu leisten imstande waren, führten zu einer durchaus nicht notwendigen Totalisierung und damit zu einer Ausweglosigkeit der Kritik, deren wesentliches Motiv der Nachweis bildete, dass zwischen aufklärender Vernunft und nationalsozialistischer Herrschaft ein innerer und zwingender Zusammenhang besteht.

Doch verdankt das Thema des Buches trotz seines von mir damals kritisierten Anspruchs auf Allgemeingültigkeit in manchen Teilen eine unverminderte Aktualität, und zwar durch die Kapitalismusanalyse als Hermeneutik einer verfehlten Lebensform und durch die in diesem Zusammenhang geführten theoretischen Auseinandersetzungen um den Primat von Ökonomie oder Politik. Die kapitalistischen Strukturen der westlichen Welt, die Adorno und Horkheimer neben der Form eines sogenannten nationalsozialistischen 'Staatskapitalismus' oder 'Monopolkapitalismus' kritisierten, haben bekanntlich nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion und des 'real existierenden Sozialismus' ihren Widerpart verloren und was bleibt ist – außer der manchmal anmaßenden Profilierung gegenüber der islamischen Welt – nur noch die Selbstkritik, die heute vor dem Hintergrund unserer seit den neunziger Jahren gemachten Erfahrungen wohl radikaler ausfallen muss, als ich sie mir zur Zeit der Abfassung meiner Dissertation auch nur habe vorstellen können. Allerdings hat der Zusammenbruch des kommunistischen Systems im Westen anstelle einer notwendigen selbstkritischen Beurteilung vielmehr ein fatales Triumphgefühl ausgelöst, das sich mit einer, von

fast allen gesellschaftlichen und politischen Kräften anerkannten, Logik der Gewinnmaximierung verschränkte. *Tutto e subito*, das war die Forderung der neuen Zeit, die uns eine leuchtende Zukunft versprach, wenn die Kapitalinvestoren mit ihren Finanzinstrumenten nur überall freie Hand bekämen. Ging ich damals bei der Abfassung meines Buches noch von der optimistischen Auffassung aus, dass die westlichen Gesellschaften durch das in ihnen angelegte Vernunftpotential in den Institutionen und sozialen Praktiken soweit zivilisiert sind, so dass sie nicht ohne Weiteres durch rücksichtsloses Handeln zerstört werden können, so müssen wir heute feststellen, dass dieser Schutz mittlerweile ziemlich brüchig geworden ist.

Die tragenden und sehr fragilen Errungenschaften der westliche Moderne sind in eine fundamentale Krise geraten: ökonomisch, politisch und moralisch. Und das hat vornehmlich damit zu tun, dass wir vor allem während des letzten Jahrzehnts von Wirtschaft *und* Politik gedrängt wurden, unser Leben neoliberal umzustellen, den Finanzmärkten zu trauen und dem Staat zu misstrauen. Das war die neue auferlegte Aufklärung, die uns eine neue Form von 'Aufklärung als Massenbetrug' besorgte, und die darin bestand, die Vernunftfähigkeit vornehmlich auf die egozentrische Kalkulation von verwertbaren Gegebenheiten zu konzentrieren. Neben zunehmenden Defätismus und Konformismus hat es dazu geführt, dass sich die Lebensverhältnisse dramatisch verändert haben, weil die ökonomischen Verhältnisse immer mehr im Begriff waren, immense soziale Ungerechtigkeiten zu produzieren: wachsender Reichtum und Überfluss für einige Wenige (zum Teil im obszönen Ausmaß), steigende Armut und eine sich ständig um ihre Existenz fürchtende Mittelschicht. In leichter Abwandlung von Adornos und Horkheimers bekannten Worten von der Aufklärung und dem Mythos als zwei Seiten einer Münze kann man daher heute auch sagen: Wenn schon der Mythos des ungezügelter Finanzkapitalismus, dass allein er und nicht die Politik mit dem Werkzeug des Staates und seiner Institutionen für das Gemeinwohl zuständig sei, sich als neue Aufklärung verstand, so schlägt heute diese auferlegte Aufklärung wieder in Mythologie zurück, die es begrifflich und politisch zu demaskieren gilt.

Aktuell sind wir heute mit der ungeheuren Wucht einer ver-

meintlich nur postulierten 'Finanzkrise' konfrontiert, die aus einer mehr oder weniger hemmungslosen Unterwerfung der Gesellschaft unter die Imperative des Marktfundamentalismus und der gleichsam unreflektierten Übernahme angelsächsischer Modelle zur Deregulierung der Finanzmärkte resultiert. Diese von Horkheimer in einer seiner späteren Schriften als verhängnisvoll bemängelte 'Gleichsetzung von Vernunft und Nützlichkeit' wurde zum Synonym für die ökonomische und politische Rationalität, so dass wir heute mit Fug und Recht von einer 'brutale(n) Vernunftkrise' unseres Gesellschaftssystems ausgehen müssen.³ Inmitten dieser Krise wird nunmehr der ohnehin schon geschädigte Staat praktisch als letzte Instanz gezwungen, mit aus dem Hut gezauberten Bürgschaften unvorstellbaren Ausmaßes systemstabilisierend tätig zu werden, auch wenn es ihn selbst an den Rand des Abgrunds führt. Jahrelang hat man uns lautstark das Finanzgebahren des billigen Geldes, des Weiterschlebens und Verschleierns von Risiken sowie der Abschöpfung von Gewinnen bei Sozialisierung der Lasten als Ausdruck gesamtökonomischer Rationalität angepriesen und dabei nicht gemerkt oder nicht merken wollen, dass, '(w)enn der Mensch nur noch als *homo oeconomicus* daherkommt und nur noch Nutzen und Präferenzen im Kopf hat, ... er zum rationalen Trottel' verkommt.⁴ Jahrelang hat man uns Bürgern gepredigt, dass kein Geld vorhanden sei, wenn es um Renten, Bildung, Beschäftigungsprogramme oder die Bekämpfung von Armut ging, weil dies zu einer hohen Verschuldung künftiger Generationen führen würde, die jetzt allerdings nach der Ruinierung eines ganzen Finanzsystems mit fatalen Folgen für die Realwirtschaft höher als je zuvor eingetreten ist. Das weitere politische Versagen lag außerdem in der Behauptung, für die Reformzwänge bei den sozialstaatlichen Ausgaben stünden ausschließlich Argumente zur Verfügung, die sich allein aus der Vernunft der Ökonomie und der Finanzmärkte ableiten lassen. Selbst sozialdemokratische Regierungen im Verbund mit grünen Parteien hatten sich, unter der modischen Berufung auf die Zivilgesellschaft⁵ und dem eingeforderten Rückzug des Staates aus einem Teil seiner bisherigen Aufgaben unter dem Banner eines 'Dritten Weges' oder der 'Neuen Mitte', weitgehend den Forderungen des Neoliberalismus unterworfen, und dabei wachsende soziale Ungleichheit in Kauf genommen: 'Die Ansicht, dass der

Staat schädliches Marktversagen korrigieren müsse, führte allzu oft zur überproportionalen Ausweitung von Verwaltung und Bürokratie, im Rahmen sozialdemokratischer Politik.⁶

Heute aber kennt die Unterbrechung eines so genannten rationalen Ablaufes wirtschaftlicher Entwicklung, die sich auf die Unterwerfung der Gesellschaft unter die Imperative des Marktes 'auf allen Ebenen der Gesellschaft'⁷ glaubte berufen zu müssen, keinen die Verantwortung übernehmenden Verursacher mehr, obwohl man weiß, wo diese Ideologie seit dem Ende der 1970er Jahre ihren politischen Ursprung hat, nämlich im amerikanischen 'Wall-Street-Finanzministeriums-Komplex' (Jagdish Bhagwati), von wo aus Deregulierung und Privatisierung politisch gewollt, dirigiert und in andere Teile der Welt importiert wurde. Ein prominentes Beispiel für diese Politik stellte schon früh die Asienkrise dar, in der Washington bereits vor Bushs Präsidentschaft zusammen mit der Weltbank und dem Internationalen Währungsfonds eine unrühmliche Rolle spielte, und die bis heute in dieser Region für entsprechende große Verbitterung sorgt.⁸ Klüger ist man also nicht erst im Nachhinein.

Das schwindende Vertrauen in das Funktionieren der westlichen Spielregeln hat auch auf anderem Terrain stattgefunden. Das Systemversagen und die westliche Doppelmoral hat sich nämlich nicht mehr nur in der Gesellschafts- und Wirtschaftspolitik, sondern mit einer anderen Variante auch besonders prägnant in der Außenpolitik entfaltet, bei gleicher personaler Verzahnung wirtschaftlicher Interessen mit einer bestimmten Politik und bei gleichem mangelnden Risikobewusstsein. Hier war nicht so sehr das sozialdarwinistische Potential des neoliberalen Marktfundamentalismus aktiv, sondern der amerikanische Staat, der sich Militärausgaben von mehreren Hundert Milliarden Dollar leistete, die allein der heimischen Industrie zugute kam. Als Garant und Auftraggeber dieser immensen Ausgaben hatte die zweimal (!) gewählte amerikanische Bush-Regierung (wobei der erste Wahlsieg höchst fragwürdig war), spätestens seit 2002 zusammen mit einigen europäischen Regierungswilligen mit ihrem außenpolitischen Handeln dafür gesorgt, dass die zentralen Werte für die westlichen Demokratien stehen, nämlich Freiheit, Demokratie, Gerechtigkeit und Menschenrechte, in der Weise deklassiert wurden, dass sie kaum noch glaubwürdig nach

außen hin vertreten werden können. Die Ideen von Freiheit und Demokratie wurden zwar von den Repräsentanten der Bush-Regierung und ideologischen Vordenkern vom Schlage eines Robert Kagan immer wieder mit größter *Chuzpe* in den Mund genommen, aber die kriegerischen Taten der Vereinigten Staaten im Irak und damit zusammenhängend auch die innenpolitische Aushöhlung demokratischer Verfahren bei gleichzeitiger Etablierung eines fast alle gesellschaftlichen Bereiche erfassenden Überwachungssystems unter dem Vorwand dieser Ideale bewirkten in ihren neuen Kontexten exakt das Gegenteil dessen, was sie einst bedeuteten.

Ob das Beben an den Finanzmärkten und die daraus folgende globale Wirtschaftskrise sowie das moralische Versagen amerikanischer Politik, die auch in Europa mit teilweiser aktiver Unterstützung zu einem allmählichen 'Substanzverlust der Demokratie'⁹ und zu einem erheblichen Mangel an Vertrauen in die westlichen Werte und ihrer Institutionen geführt hat, zu einer Verschiebung der Machtverhältnisse führen wird, bleibt eine offene Frage. So lange wir jedenfalls die aufgestauten Probleme nur noch vor uns herschieben und nicht eine neue normative politische Perspektive mit einer klaren markierten Zielvorgabe, die nicht nur die aktuellen wirtschaftlichen Probleme in den Blick nimmt, wieder stärker ins Zentrum unserer Überlegungen rücken, wird sich an unserem heutigen Zustand nicht viel ändern. Auch ein lediglich neu erwecktes grenzenloses Vertrauen in die heilenden Kräfte des Staates verschleiert nur die Tatsache, dass es ja gerade politische Akteure waren, die es entschieden oder zugelassen haben, dass der Finanzkapitalismus außer Kontrolle geriet und die Aushebelung rechtsstaatlicher und demokratischer Verfahren sukzessive vorgenommen wurde. Mit Veit Bader gesprochen, dient die Forderung, uns wieder stärker von normativen Überzeugungen von einem 'richtigen Leben' und nicht nur von Interessen leiten zu lassen, dazu 'die Grenzen dessen zu erweitern, was als möglich angesehen wird, und damit zu verhindern, dass akzeptierte *falsche Notwendigkeiten* die Welt der Möglichkeiten von vorneherein schon verschließen.'¹⁰ Adorno würde sagen, das Falsche beginnt schon dort, wo man sich nichts anderes mehr vorstellen kann, als das Leben, das man gerade führt. Die Frage also, die sich für uns dringender als je zuvor

stellt, ist: Auf welche alternativen Systemmodelle im wohl nicht endenden Universum des Kapitalismus als Institutionalisierung des Warentausches können wir heute (noch) zugreifen? Und auf welchem kulturellen Nährboden gedeihen die notwendigen politischen und ökonomischen Korrekturen in einem komplexen System von nationalen Gesellschaften, von Volkswirtschaften und globaler Ökonomie, von nationaler und weltweiter Politik? So lange wir diese Fragen nicht hinreichend beantworten können, müssen wir uns wohl damit abfinden, dass die gesellschaftliche Verwirklichung der ethischen Idee einer wahrhaft aufgeklärten Vernunft, die auf Freiheit *und* Gerechtigkeit basiert, auf unabsehbare Zeit verbaut bleibt.

Noten

¹ Die Sammlung von *Philosophischen Fragmenten* wurde im Geburtsjahr von Veit als hektographiertes Typoskript dem Freund und Kollegen Friedrich Pollock als Festgabe zu seinem 50. Geburtstag gewidmet (Mai 1944).

² Im Folgenden verzichte ich bei den weithin bekannten Zitaten aus diesem Buch auf Fußnoten.

³ Frank Schirrmacher: Das Zeitalter des Unglücks. In: *FAZ* v.18.09.2008, 35.

⁴ Amartya Sen: Rational fools. A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory. In: *Philosophy and Public Affairs* 6 (1977), 317-344.

⁵ Gerhard Schröder: Die zivile Bürgergesellschaft. Anregungen zu einer Neubestimmung der Aufgaben von Staat und Gesellschaft. In: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* 4 (2000), 200 ff.

⁶ 'Der Weg nach vorne für Europas Sozialdemokraten' (8. Juni 1999). Bekannt wurde dieses Positionspapier allerdings unter dem Namen: 'Schröder-Blair-Papier'.

⁷ Ebd.

⁸ Dazu u.a.: Heribert Dieter: Das Ende des amerikanischen Modells. *Stiftung Wissenschaft und Politik: SWP-Aktuell* 71 (September 2008), 6 ff.

⁹ Colin Crouch: Postdemokratie. Frankfurt am Main 2008.

¹⁰ Veit Bader: Praktische Philosophie und Zulassung von Flüchtlingen und Migranten. In: Alfredo Märker und Stephan Schlothfeldt (Hrsg.): Was schulden wir Flüchtlingen und Migranten? Wiesbaden 2002, 146.

Alleen de ingrediënten

Schaatsen, Sauna, Paddestoelen en Châteauneuf du Pape

Albert Benschop

Het begon ergens in het begin van de jaren zeventig. Na heftige politieke strijd op het Sociologisch Instituut werd besloten om twee nieuwe hoogleraren aan te trekken. Dat is op zichzelf niet bijzonder. Ware het niet dat deze politieke controverse met een nogal opmerkelijk compromis werd beëindigd: elk van de strijdende partijen mocht haar eigen hoogleraar aanstellen.

De *Eliaanen* kregen zo de kans om hun eigen favoriet aan te stellen die paste binnen de eigen figuratie. De *Marxianen*, de studentenactivisten onder leiding van Nick Bolte, kregen de kans om zelf een kritische, met het marxisme vertrouwde docent te kiezen. Uiteraard moest deze nieuwe prof op een zo democratisch mogelijke manier worden geselecteerd. Onderdeel van de procedure werd een openbare lezing van de kandidaten, zodat alle studenten en medewerkers over het aanbod konden oordelen.

En daarom zat er op een ijskoude dag in de winter een grote menigte te wachten op een man uit West-Duitsland die nog niemand echt kende. En die man uit West-Berlijn had eigenlijk ook geen enkel idee in welk landje hij nu verzeild dreigde te raken. Toen Veit de collegezaal binnenkwam, viel hem al direct iets eigenaardigs op. Omdat het vroom en er al bijna geschaatst kon worden, had een aantal studenten hun schaatsen meegenomen naar deze bijzondere lezing. Hoewel hij zijn voordracht nog moest houden, kreeg hij een eerste inkijkje in de ziel van het Nederlandse volksleven. In die ziel staat met grote letters gekerfd: als het begint te vriezen dan haal je direct je schaatsen uit het vet en neem je ze overal mee naartoe – je kan nooit weten.

Liefde moet, zoals bekend, van twee kanten komen. De sterkste liefde ontstaat echter als beide partners ook nog via 'iets anders' aan elkaar verbonden zijn. Dat 'iets anders' kan een gemeenschappelijk geloof of politieke overtuiging zijn, maar het kan ook 'heel iets anders' zijn: een gemeenschappelijk liefde voor voetbal, rijdansen, museum bezoek, of: voor schaatsen. En zo

begon er een innige band tussen de Amsterdamse studenten en Veit, die door het messcherpe staal van Noren bijeengehouden werd. In een land waar zoveel mensen voor hun plezier gaan schaatsen, daar wilde Veit wel leven.

Nadat Veit als hoogleraar sociologie werd aangesteld, leerde ik hem pas goed kennen. We werkten jarenlang samen in onderwijs en onderzoek, en we raakten al snel bevriend. We zaten jarenlang in dezelfde vakgroep (waarover veel leuke, maar ook narrige anekdotes te vertellen zijn), verzorgden samen onderwijsprogramma's, en onze onderzoeksinteresses begonnen steeds meer parallellen te vertonen. Veit werd mijn promotor. Maar ik werkte ook met hem samen aan een megalomaan boek over *Ongelijk-heden*. Met name tijdens het werken aan dit boek leerde ik de VB-methode kennen. Ik ga die hier nu niet in details uiteenzetten, maar ik wil wel een paar hoofdingrediënten verklappen:

- keihard werken: urenlang boeken verslinden, want zonder input geen output;
- zeer nauwkeurig exciperen: geordende toe-eigening van nieuw materiaal, systematische opslag op kaartsystemen;
- gedetailleerde planning van de opbouw van het boek of artikel: met genummerde hoofdstukken, gesubnummerde paragrafen en gesubsubnummerde subparagrafen;
- onmatige precisie in de referentie van de bronnen die gebruikt worden, resulterend in een imposant notenapparaat ;
- extreme mate van precisie in de opbouw van de argumentatie, resulterend in hoogcomplexen zinnen met veel relativerende condities en (soms irriterende, maar altijd ter zake doende) nuances;
- calvinistische zuinigheid bij de taalkundige vormgeving van de tekst: nooit meer woorden dan strikt nodig;
- altijd zoekend naar tegenspraak van collega's en vrienden, en altijd bereid om hen van kritiek te voorzien.

Dat zijn de basisingrediënten van het recept dat Veit heet. Het heeft geen zin om alle ingrediënten te noemen en de details van de bereidingswijze te openbaren, je kunt Veit toch niet nadoen of namaken – dat maakt hem (net als iedereen) uniek.

Ik kreeg van Veit ook regelmatig mijn portie kritiek (7^e basisingrediënt). Dan had je dagen, soms weken lang jezelf het schom-

pes gewerkt aan een tekst. Een tekst die je al zes keer zelf herschreven had. Vervolgens werd jouw tekst bewerkt met de VB-methode en kreeg je het retour. Dat viel áltijd tegen. Niet omdat er te weinig kritiek werd geleverd, maar ..... veel te veel. Je moest altijd even slikken. Bovendien had hij met zijn messcherpe kritiek meestal ook nog gelijk. Veit was daarin een meester en is dat nog. Het is een zegen als je mensen ontmoet die in staat zijn en de tijd nemen om jouw product grondig te kritiseren. Het is de tegenspraak die ons verder brengt. Dat blijft de kracht van de dialectiek (leve Georg Wilhelm Friedrich Hegel).

Ik heb op die manier veel van Veit geleerd. Ik herhaal hier de woorden die ik zo'n 15 jaar geleden in het voorwoord van mijn dissertatie over *Klassen* schreef.

‘In de eerste plaats bedank ik Veit Bader, omdat hij erin geslaagd is zijn moeilijke dubbelrol als promotor en vriend met zoveel geduld en inspanning te vervullen. Zijn intellectuele invloed op mijn wetenschappelijke ontwikkeling is veel groter dan uit de voetnoten van dit boek valt op te maken. Als dit boek aan iemand zou moeten worden ‘opgedragen’, dan is het aan Veit als intellectuele en morele inspiratiebron *pur sang*.’

Ik heb daar niets aan toe te voegen. Behalve natuurlijk dat ik samen met Veit ook politiek bedreven heb. We leverden een zeer uitvoerige kritiek op het partijprogramma van de CPN en Veit werkte op de achtergrond mee aan een de ontwikkeling van een nieuw programma.

De privé Veit die ik heb leren kennen is en bleef een man die niet alleen hard werkt, maar ook van het leven kan genieten. Je kunt het samenvatten in één dag die ik samen met Veit en andere vrienden heb meegemaakt. Het begon, hoe kan het anders na zo'n start, met schaatsen. Het was zo'n winterse zondag die uitnodigde om je Noren op te poetsen. We gingen met een aantal vrienden naar Den IJp. Veit had al snel uitgevogeld dat je via Den IJp een uitstekende toegang kreeg tot de bevroren sloten tussen de Noord-Hollandse weilanden. Maar hij wist ook dat daar een grote thermoe sauna *Den IJp* gevestigd was.

Schaatsen is een prachtig tijdverdrijf. Het is alleen altijd koud en soms guur. Dat is de ellende van het buitenschaatsen. Het hangt natuurlijk af van de getraindheid van het lichaam en de guurdichtheid van je kleding. Maar na enige tijd krijgt zelfs het

meest afgetrainde en goedbeschermd lichaam er genoeg van. Je begint te rillen en wilt liefst zo snel mogelijk met een kop koffie of snert bij de kachel gaan zitten. Het probleem is dat je eerst de weg naar het beginpunt nog moet vinden, en dan naar huis moet rijden.

Bij het schaatsen in Den IJp was dat anders. Je vertrok van de parkeerplaats naar de sauna, trok met opgewekt gemoed je Noren aan, en hoepla... schaatsen maar. Veit natuurlijk meestal voorop; het leek wel of hij ergens een afspraak had. Na enige uren schaatsen slaan de vermoeidheid en rillerigheid toe. Maar op dat moment begint ook de magie te werken. Je weet opeens weer dat je straks lekker in een warme sauna belandt. Alleen al dit idee, dit heerlijke vooruitzicht, is voldoende om je nog een tijdje op het ijs te houden. In het vooruitzicht van een warme sauna kun je grote vermoeidheid en ijselijke temperaturen verdragen.

Vanaf de bevroren sloten kon je de sauna nog in de verte zien liggen. De inconveniënten van het schaatsen verdwenen hierdoor als sneeuw in de sauna. Eenmaal in de sauna beland sloeg de magie nog een keer toe. Het is natuurlijk sowieso een lekker gevoel als je na een aantal uren schaatsen in de kou in een sauna kunt uitpuffen en opwarmen. Maar sauna *Den IJp* bood nog iets extra's: door de ramen van de sauna heen keek je uit over het landschap waarin je kort daarvoor nog zelf als schaatser gefigureerd had. Vanuit de behaaglijke warmte van je Turkse of Finse sauna keek je met enig meelij naar de laatste schaatsers die daarbuiten in de kou over het ijs gleden. De sauna-ervaring wordt hierdoor aanzienlijk geïntensiveerd.

Maar daarmee was die ene dag nog niet bezegeld. Want Veit had ons allemaal uitgenodigd om bij hem thuis te komen eten. *Triple play*: schaatsen, sauna, eten. Tijdens de sauna verlekkerden wij ons al bij voorbaat met de gedachte dat we die dag zouden afsluiten met een typisch Baderiaanse maaltijd. Die maaltijd bleek onze stoutste verwachtingen te overtreffen. Ook in dit geval beperk ik mij tot het noemen van de ingrediënten: gebraden lamsvlees, zelf verzamelde paddenstoelen, en natuurlijk heerlijke wijn. Voor deze gelegenheid opende Veit een fles die hij van zijn vader had gekregen: een 'Château neuf du Pape' uit 1956. Ik had nog nooit zo iets lekkers gedronken. Sindsdien geloof ik ook in de mythe van het Negende Kasteel van de Paus.

's Ochtends vissen, 's middags jagen, en na het eten kritiek bedrijven. Veit heeft dit oud-communistische beginsel een beetje veranderd: 's ochtends schaatsen, 's middags sauna, en na het eten kritiek bedrijven. In die combinatie is het goed toeven met Veit.

Ik neem de gelegenheid te baat om er hier op te wijzen dat er duistere tijden aanbreken voor de Nederlandse schaatsliefhebbers. En dan heb ik het niet over de kans dat door de opwarming van de aarde onze winters nog miserabeler worden, maar over een politiek dreiging. Op internet verscheen onlangs een bericht dat Minister Klink, na het rookverbod, paddo verbod en de eventuele sluiting van coffeeshops de kamer heeft geïnformeerd een onderzoek te doen naar het risico van schaatsen. De minister zei geschokt te zijn door de vele incidenten. Nu blijkt dat er bij het schaatsen veel meer ongelukken gebeuren dan door het gebruik van cannabis, paddo's en roken, vindt de minister dat ook paal en perk moet worden gesteld aan het schaatsen. Het lijkt me typisch een taak voor emeritus Veit om leiding te geven aan het nationaal verzet tegen deze aanval op onze schaatscultuur. Vertrouw die calvinisten niet – voordat je het weet ben je niet alleen je paddenstoelen maar ook je schaatsen kwijt. We verwachten van onze kersverse emeritus dat hij deze Nederlandse waarden trots verdedigt.

'Marx-Engels and the (pseudo)dichotomous phraseologies'¹

Manuel Carlos Silva

1. Introduction

The assumption of the classic contradiction-distinction between civil society and State often recurs, going from a Hegelian perspective, through the liberal vision and the social-democratic modality, to the Marxist vision. Traditionally, liberal theory tends to separate the economic sphere from the political one, thus assuming the idea of property without inherent economic power and (of) power without property, which is a typical feature of the political sphere, and state politics in particular. This perception of separation of the spheres – economic, social, legal and political – is being pursued and sustained not only by neo-liberals (Dahl 1989), but also by social-democrats, especially in what concerns the concept of citizenship (cf. Mozzicafredo 1998:258, 261). The complexity of group interests is seen as being distant and external to the political system or, at most, it can only be seen in an interaction situation, of adjustment and adaptation to the socio-political environment and the state in particular.

Inherent in this assumption is another one that should be mentioned – as a matter of fact, equally emphasized by Game theory (cf. Neuman and Morgenstern 1964) and by Parsons (1988) himself – which claimed that all the social actors are relatively free, equal and autonomous, and have the necessary mechanisms to take the most convenient option and, therefore, are in a similar situation and/or have available resources in the sense of using and atomistically boosting the autonomy of the State in view of achieving its goals.

The distinctions society-State and/or economy-politics also have their continuity and expression in certain sociological theories. Thus, while, for example, the theories of power (Dahrendorf 1959, Parkin 1979) and elites (Pareto 1989) tend to put emphasis on the overdeterminacy of the political and organizational factors in the structuring of a society,² the theories of stratification (Davis

e Moore 1976) and of social classes (Poulantzas 1975, Wright 1978), although with different assumptions, respectively underpin the primacy of the social and of the economic over the political-state.

The analytical distinctions of the several plains of the social reality are undoubtedly relevant, as long as they don't reify any of them or separate or conceal any of the referenced dimensions. It is important, however that they bear in mind its interchangeability, interconnection and hierarchisation, in order to obtain an adequate explanation in the structuring of the most diverse social phenomena. In this perspective, not seeking to deny the relative autonomy of each of the poles of the binomial Society-State, but instead to contradict the liberal axiom of property without power and power without property, the need for its articulation is assumed, namely in the study of the social and political formations with their respective interests and conflicts at stake (cf. Santos 1993, Marsch and Stocker 1995), regardless of a larger or smaller proximity of the social actors to the institutional powers of the State.

If, firstly, it is important to deconstruct the (neo)liberal and socio-democratic conceptions that underpin the neutrality of the State towards the social classes or the radical duality or separation between economics and politics, then, secondly, it is important to (re)question yourself to which extent this traditional and dominant Marxist conception regarding these binomials, especially since the beginning of the XXth century, should not be reformulated.

2. Infrastructure-superstructure

The old Marxist distinction between infrastructure and superstructure is known as being classic and untouchable. Whereas the former would refer to the productive forces, to the economy – which constituted the basis of the social, political and ideological structure – the latter would include the complexity of political and ideological institutions, covering the various spheres from the State, to the ideologies and mentalities, to morals and religion, art and literature, among others. This structuring of the binomial infrastructure-superstructure is usually based on several passages of Marx and Engels (1998, 1976) writings and it was defended to

its maximum extent by the Bolshevik movement, from Lenin himself to other followers of Marxism, reaching the point of becoming a dogma in the Stalinist era. Nevertheless, this was not the interpretation of several founders of the Frankfurt School and other Marxists, specifically in the west, where prominent figures such as Gramsci (1974) were standing out, and whose contributions would move away from the Stalinist indoctrinators and their followers.

The binomial infrastructure-superstructure defended by the founders of Marxism will have to be contextualized in time. The main opponent to contend with by these theoreticians was, at that time, German idealism, namely, the Hegelian and therefore, all the argumentative energies were mobilized in that sense. Several issues such as peasantry, communitarianism³, the non-development of social class theory and, within this remit, the role of politics, that is to say State policies, and, in particular, religion were not an object of subsequent more detailed reflection, simply because, as Engels (1942) has mentioned, they didn't have time to focus on these issues. Engels (1942) himself justifies the reason why Marx and himself have put the emphasis on the economic dimension, in the rebuttal of the various forms of idealism, which left them no time to address the analysis of other factors:

'We had to emphasize this main principle in opposition to our adversaries, who denied it, and we had not always the time, the place or the opportunity to allow the other elements involved in the interaction to come into their own rights...'

And, subsequently, he insurges against those that use materialist phraseology to waive themselves from studying history:

'The materialist conception of history also has a lot of friends nowadays, to whom it serves an excuse for not studying history... In general the word materialist serves many of the younger writers in Germany as a mere phrase with which anything and everything is labeled without further study: they stick on this label and they think the question disposed off... But our conception of history is above all a guide to study, not a lever for construction after the manner of Hegelians. All history must be studied afresh, the conditions of existence of the different formations of society must be individually examined before the attempt is made to deduce from the political, civil-legal, aesthetic, philosophic, religious notions corresponding to them' (Engels 1942:472,477).

Naturally, it is possible to analyze the work of an author by what he has produced, but you cannot impute or demand works that his biographical and social time didn't allow to be developed, which is visible in Marx in some subjects such as that of classes, the relation between economics and politics, society and the State, class and ethnicity and/or gender and/or nationality, among others.

With regard to social classes, even though in several of his works, Marx (1974, 1975, and 1998) has made either directly or indirectly several references to them, it is well known that in his work *The Capital*, which he started but did not finish, he theorized about social classes. The same could be said about the binomial economics and politics or civil society and State, which are the two components of the social whole which have been widely discussed throughout the XIX and XX centuries until this day.

According to the founders of Marxism and to a great part of the traditional Marxists, the State should be constituted by an instrumental set of political-ideological devices aimed at the reproduction of the relations of the dominant classe(s) (O' Connor 1973, Althusser 1974). This distinction between economics and politics with the subsequent thesis on the determinacy of this one by that one, goes hand in hand with the idea of infrastructure being the foundation over which all the political and ideological superstructure is built upon. It was, in fact, on this basis that Marx (1974a:272) and especially Lenin (1975) developed a class concept of State, in which the state is neither an arbitrator nor constitutes a neutral entity which looms large above the classes, it is instead an instrument in the hands and to be used for benefit of the dominant classes. This traditional position was to be reformulated by some (neo)Marxists such as Poulantzas (1975) who, even though they reaffirm in terms of medium-long term the strategic subordination of the state logic to the interests of the dominant classes, they also defend the relative autonomy of the State and, in general, of the political sphere itself in face of the economic sphere, thus emerging the State as a political condensation of the economic relations and of the classes present in a certain social formation.

The mecanicist and economicist leeway of a multitude of blind and dogmatic followers that claimed to be part of the Marxist

legacy had, besides the above mentioned young Marxists, two pillars somewhat different but coincidental in one point: on the one hand, the allegedly Marxist reformist revisionism, and on the other hand the supposedly revolutionary Stalinism. The first, was embodied by theoreticians of the II International such as Kautsky (1974) and Bernstein (1964), who considered the productive forces to be unstoppable. Since they weren't able to draw up any conclusions regarding the purpose of the movement, their main concern was centered in the development of those productive forces, for what really mattered was to develop by reforming this capitalist society, without having to worry about or fighting for socialism.

Stalinism, on the other hand by neglecting, devaluing or disregarding gradual progresses, acted in a dogmatic and radical manner, having as its paramount objective the 'revolution', not giving truce to the 'revisionist' and the 'reformist' perspective. The Stalinist 'purism', instead of outlining a reform strategy of the State itself, it purified, in a sectarian manner, its fellow opponents on behalf of the paramount aim of the revolution. The changes in the economy by the nationalization and socialization of the means of production would emerge *Sua Sponte* the new socialist man. Thus a linear and simplistic reading of the relationship between infrastructure and superstructure was made, which lead to an increase of criticism by Marxist opponents, accusing it of being mechanical, economicist and determinist.

This was the dominant position of institutional Marxism defended by several entities ranging from the communist parties and States of Eastern Europe that claimed to be socialist, to the majority of the leaders of communist parties not only in the East but also in the West. Seminal contributions by Lukacs (1976) and other authors of the Frankfurt School should be noted, since they followed a less Leninist perspective and were, in no way, Stalinist in the conception and application of dialectical and historical materialism.

With Rosa Luxemburg (1979) and especially Gramsci (1974) – both averse to vanguard conceptions and controlling practices – Marxism gained historical relevance and it we can see by a meticulous analysis the processes of conservation and change of their respective historical circumstances, with Gramsci specifically

drawing attention to political and ideological factors, highlighting certain concepts such as the hegemonic bloc, the importance of religion in the processes of political legitimization and domination.

These positions had been a minority in the Stalinist period in which Marxism had experienced a certain theoretical fossilization and stagnation which lasted until the 1960s, at which time the theoreticians emerged, both in class analysis, and in the analysis of historical processes, in social movements, mainly syndical, they sought on the one hand to return to their origins, and on the other hand, they developed the Marxist theory in order to make it more fruitful to analyze old and new situations and especially to confront the recurrent accusation that Marxism is a mechanical, economicist and determinist theory. Accordingly, the French structuralism with Marxists such as Althusser (1980), Poulantzas (1975) and Godelier (1984), in order to escape the economicist and mechanical disgrace and to, simultaneously, preserve the traditional infrastructure-superstructure layout, have presented the farfetched distinction between dominance and determinacy, namely in societies prior to capitalism. In other words, in a specific society, the dominant factor could be the parental or the religious, but the determinant factor will be the economic, leading structuralists to a rather strange idea that it would be the economic to 'choose' (!) the political, the religious or the parental. Therefore, rather than clarifying and simplifying, the French structuralists have created a truly complicated situation which has brought more problems than it has solved, in contrast with other non-structuralist Marxist perspectives such as those of Thompson (1963) and Hobsbawm (2003), which are more focused on the analysis of class formation, experience, conscience and (de)mobilization.

3. Beyond dichotomies: some illustrations

If the overcoming of the old dichotomies mentioned, presuppose the abandonment of the (neo)liberal axiom, they won't also include the organicist, functional and (neo)corporative approach such as advocated by Durkheim (1977) and the various indoctrinated (neo)corporative. On the other hand, they may also imply, if not the abandonment, then the reformulation of the old Marx-

ist distinction between infrastructure and superstructure, bearing in mind both the aspects of domination in the economy and in society, and the economic functions of politics and its relative autonomy and even specificity in relation to economics. In this framework it is not only pertinent the defense of the thesis on reversibility and convertibility of the different types of resources, but also the assumption of the multicausality and complementarity of the explanatory factors (economic, social, political, symbolic), provided they do not however stop articulating and prioritizing the different levels of analysis: socio-structural (structures and trends of inequalities), organizational (unequal distribution of competences, positions, opportunities and relations of domination) and interactional (unequal role distribution, selective associations, discrimination, social exclusion).⁴

The traditional binomial infrastructure-superstructure, even if understandable in Marx's time in light of the intense theoretical-practical debate between materialism and the various forms of idealism, namely the Hegelian, as I have mentioned before, today it demands a redefinition that to some may have already been present either in an elementary form in the founders of Marxism and/or be inherent to the principles of historic and dialectic materialism. To others it implies its reformulation or even abandonment in favor of a multilevel and multidimensional perspective. The Marxist legacy cannot be seen in any way in a complete, closed and uncritical perspective, because otherwise, in addition to the understandable weaknesses of its founders, certain past and still present biases and perversions of several of its followers, would render it unable to give new answers not only to old but also new problems as well. There are several theoretical, methodological and practical reasons to raise objections to the old mechanistic, deterministic and monocausal readings of orthodox Marxism, however we should not derogate in this field, contributions that have been made by some prominent neomarxists and other critical social scientists, even if they have come from different movements.

In addition to the contributions of authors such as Elias (1980), Giddens (1984) or Bourdieu (1980) regarding the overcoming of old sociological dilemmas (structure-action, society-individuals), some neomarxists with a strong Weberian influence such as

Bader and Benschop (1988) have even abandoned the old scheme infrastructure in order to adopt a more multidimensional and multicausal epistemological and theoretical stance, having actually and critically drawn some inspiration from the neo-systemic structural functionalist Luhmann (1982). Even with a differentiated approach regarding structure, these authors make a crucial distinction between the socio-structural or societal level, the organizational level and the interactive level. Although they always emphasize the existence of a certain hierarchy between these three levels, in which the socio-structural is the basis, it conditions and integrates the organizational level and, in turn, this level conditions and integrates the interactive one. This fact does not invalidate the relative autonomy of each level, nor the process of influence in the opposite direction of the interactive to the organizational and from this one to the structural. This theoretical output, in addition to conferring to the respective levels a certain autonomy, it also allows, in a crossing with a multicausal methodology, the overcoming of theoretical deadlocks caused by the defense of a *outrance* of alleged monocausal explanations.

This analytical system allows us to understand and explain certain social phenomena that a unilinear vision and mechanics between infrastructure and superstructure prevents. For example, in what concerns social inequalities, the classic position of a certain allegedly Marxist rhetoric, by subordinating the organizational structure of the inequalities and the role itself of the social actors – seen as mere ‘puppets’ of the structure – they ended up underestimating the interactive dimension in the reproduction of the inequalities and their re-emergence through the partisan and the organizational-state way, as occurred both in regimes of the said real socialism, and in bourgeois regimes, when the role of the State and of politics in general was ignored or, at least, underestimated.

Similarly, the dogmatic rigidity, especially when coupled with sectarian and radical practices, has demonstrated an inability to understand several political phenomena, such as the force and impact of the national and ethnic divisions, which were reduced to class conflicts. From a conceptual and practical point of view, these were relatively autonomous and, as such, demanded an articulation or even an autonomous treatment, so that an adequate

response to the advancement of social struggles can be given and that it won't allow the bases of support to be seduced by the right or even by the nationalist and xenophobic far-right.

The same can be said of the failure of the proposed worker-peasant alliance, both in countries of 'real socialism', namely in the USSR and Poland, and for example, in countries of southern Europe, where the peasantry was a social basis of support not to the industrial and progressive forces, but to the rural and conservative bloc (cf. Silva 1998). On the other hand, peasants tended to constitute a class that was not defined by what they were, but instead were seen in a negative light relating to the dual scheme 'bourgeoisie-proletariat'. In other words, they were defined by what they weren't, a class that was disaggregating either into the proletariat or to the bourgeoisie. In this context they were ambiguously defined as small bourgeoisie or old small bourgeoisie⁵, therefore seen as a doubtful, indecisive, unreliable class. Moreover, the expected socio-political polarization between (petty) bourgeois peasants and semi-proletariat peasants would neither happen in the USSR nor in other social formations to the east or to the west. Additionally, when it was proclaimed in the agrarian sector – as in others – that the potentially revolutionary classes would be, besides the wage-earners, the small poor peasants, this thesis would end up being dismissed by innumerable historical situations. On the other hand, contrary to the idea that the strongest and most revolutionary leaderships would come from the poorest peasantry, several historical situations in Latin America and other social formations of the so-called Third World have shown that it is the middle class peasants, those that are in a position to lead and mobilize the peasants social movements and uprisings (cf. Wolf 1974). Furthermore, this thesis also applies to other situations and with other classes, groups and social categories such as the unemployed, the elderly, pensioners, ethnic minorities or illegal immigrants and especially precarious workers.

Another issue that has given rise to extensive debates between Marxism and Feminism (and within the women's movement) has been the controversy regarding which priority analytical concept – class or gender – should be used to understand and explain the inequalities of gender and the forms of domination, particularly of women, over a number of social formations. This has given

rise to various positions that, even though today most are located in an articulated field of complementary paradigms and concepts, during the strong dominance of the traditional (pseudo)Marxist orthodoxy, the secundarization, subordination or even contempt for women's issues has led to the theoretical encystment and to the persistence or objective strengthening of forms of patriarchal domination and exploitation.

Leaving aside some of the issues where the (pseudo)Marxist orthodoxy would end up not having the appropriate reading, we could also address our focus of analysis in the inoperativeness of the monocausal analysis and its inability to perceive the dialectical relationship between the society and the State, economy and politics in several types of societies. These distinctions, when understood as compartmentalized separations, in addition to often helping to legitimize the relations of bourgeois property, they also contain ambiguities and confusion when applied to societies, be they pre-modern, or modern, being the latter, either of late capitalism, or of statist 'socialism'.

Regarding the pre-modern societies, the relations of kinship or specifically religious symbolic forms or even mechanisms of redistribution of power are of particular importance (cf. Polanyi 1957:48, Sahlins 1960:403, Bourdieu 1980:209, Bader 1991). In modern capitalist societies the political sphere, especially the state, has held, in particular until the 1980s, an extraordinary importance not only in the implementation of infrastructures and public facilities, but also in the processes of social reproduction, and particularly in the regulation of the job market, in the financial and monetary policies, in labor relations, in the policy of income and social security (benefits, pensions) as well as in educational and health policies. Finally, in the so-called socialist societies of a statist nature, especially until its collapse, the magnitude of the State's role became even stronger due to the dramatic elimination of private ownership of the means of production and the consequent reduction of the market, and the correlative implementation of a centrally planned economy by the State, and in particular the formation of a political elite, created and nurtured in the shadow of the 'communist' party and the State. In other words, the (pseudo)Marxist Stalinist position, by subordinating the organizational and political structuring of in-

equalities, also underestimated the interactive dimension in the reproduction of inequalities and its reemergence through the partisan and the organizational-state way, which was actually at the basis of the 'degeneracy' and of such 'deviations' but which were no more than symptoms of economicism, which also tends to discard the political and symbolic dimensions in the processes of social transformation.

4. Conclusion: beyond phraseology

In this paper, I tried to demonstrate that the basic principles of historical and dialectical materialism are still present and, in this framework, Marx remains a fundamental reference in contemporary thought and in social movements in view of social emancipation. He is essential, though obviously not the only reference, as certain themes and topics such as these neither were nor could have been addressed, or at least with the necessary depth and development. Moreover, many of these topics (among others), which merely served as an illustration, have given rise to research and wide debates, in which Veit Bader has given his lucid and compelling theoretical contribution.

I brought this brief reflection to the fore in order to reaffirm that on the one hand, it is not attributable to Marx and Engels the subsequent responsibilities and perversities perpetrated by the leaders of communist parties, particularly in the USSR and other countries of the East, and that, on the other hand, the best tribute we can make to the founders of Marxism is to seek, in the dialectical and historical materialism, the advancement of knowledge in the face of old and new issues. Thus, it is not enough to just use rhetorically Marxist-Leninist slogans or to make statements of faith to the correct 'Marxist-Leninist' line to know the complexity of the situations in today's world. Even more serious, however, is when this 'line' is presented by its defenders, as if they were the bearers of truth, either in a dogmatic and arrogant way, or in a sibylline paternalistic way.⁶

The paradox of the history of Marxist thought and, even more so in today's world in rapid transformation, is that their alleged supporters provide a bad service to the causes of the left when they take the Marxist legacy as a nearly canonical code of principles. The dogmatism in theory and sectarianism in practice are

today the main obstacles to the development of Marxist theory and its necessary renewal, in programmatic and organic terms, to face old and new problems caused by the uneven development of the capitalist society, as well as the various perversions and distortions of the experiences of 'real socialism'.

Marxism is still alive and active, despite the various crises and refluxes from the 1970s onwards. Unlike the heralds of death of Marxism, it remains, in various social sciences, namely sociology, which is basically my area, (i) a source of inspiration in reading reality – provided that you do not close but open yourself 'with freshness' to aspects or elements belonging to other paradigms (e.g., weberian actionism and interactionism, in addition to the contributions from the heterodox group of the Frankfurt School and many neomarxists and other critics close to Marxism); and consequently (ii) as a guide and a lever of action and as an engine of a utopia that works as a way of mobilizing for transformation.

Nowadays, Marxism plays a central role not only in contemporary thought but also in the guidance of praxis, of social practices, as long as it is not seen and repeated as a primer surrounded in so-called Marxist-Leninist lazy phraseology that loses sight of the best that Marxism has to offer: its historic and dialectical method in the analysis of reality in macro, meso and micro-social terms. In other words, instead of thinking about the issues and examining concrete situations, they fixate in allegedly Marxist-Leninist labels and – I would add – please themselves in dilettante drivels, unable to read reality and articulating the old with the new, the general with the particular, and the abstract with the concrete.

If reformism has distorted Marxism, then Stalinism has decisively contributed to its fossilization until the 1960s (and in some areas until today), and Marxism as stopped being seen as a method of analysis of reality, in order to understand its continuities and changes on a socio-structural, organizational and interactive level. It is in light of these various levels of analysis that the traditional binomial infrastructure-superstructure should, in my point of view, be reconsidered and redefined so as not to fall into a sterile eclecticism but to make a fertile path and, methodically, open either to mono or multicausality, respecting the relative autonomy of the different levels of analysis but seeking to incorpo-

rate them in an analytical hierarchy from the societal or socio-structural, going through the political-organizational, until the interactional.

Bibliography

Althusser, Louis {1972 (1965)}, *Pour Marx*, Paris:Maspero.

Althusser, Louis (1980), *Ideologia e aparelhos ideológicos do Estado*, Lisboa: Presença

Bader, Veit (1991), *Collectief Handelen*, Groningen:Wolters-Noordhoff.

Bader, Veit en Benschop, Albert (1988), *Ongelijkheden*, Groningen: Wolters Noordhoff

Bernstein, Eduard {1964(1899)}, *Socialismo revolucionário*, Rio de Janeiro:Zahar

Bourdieu, Pierre (1980), *Le sens pratique*, Paris: Minuit.

Dahl, R. A (1989), *Democracy and its Critics*, New Haven and Londres:Yale University Press.

Dahrendorf, Ralf (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London:Routledge & Kegan Paul.

Dahrendorf, Ralf (1990), 'A New Social Contract' in R. Dahrendorf (ed) *The Modern Social Conflict – An Essay on the Politics of Liberty*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Davis, Kingley e MOORE, Wilbert E. [1976 (1945)], 'Alguns princípios de estratificação' in O. Velho et al. (eds) *Estrutura de classes e estratificação social*,:115-132, Rio de Janeiro: Zahar Editores.

Elias, Norbert [1980 (1970)], *Introdução à Sociologia*, Lisbon: Edições 70.

Engels, Friedrich (1942), *Selected Correspondence*, 1846-1894, Nova Iorque:International Publishers.

Godelier, Maurice (1984), *L'ideel et le materiel. Pensée, économies, sociétés*, Paris:Fayard.

Gramsci, Antonio (1974), *Obras Escolhidas*, vol. I, Lisbon: Editorial Estampa.

Hobswawm, Eric (2003), 'Class consciouness in History' in L.M.Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender and Nationality*, Oxford.Blackwell.

Kautsky, Karl [1974 (1897)], *A questão agrária*. Porto: Afrontamento.

Lenine, Vladimir (1975), *Sobre o Estado e as eleições*,

Lisbon: Vento de Leste.

Luhman, Niklas {1982 (1970)}, *The Differentiation of Society*, New York: Columbia University Press.

Lukacs, George (1976[1945]), 'A consciência de classe' in O. Velho et al. (eds) *Estrutura de classes e estratificação social*; 11-59, Rio de Janeiro: Zahar Editores.

Luxemburg, Rosa [1979(1906)], *Greve de massas, Partidos e Sindicatos*, S. Paulo : Kairos.

Marsh, David and Stoker, Jerry (1995), *Theory and Methods in Political Science*, London: The Macmillan Press.

Marx, Karl [1974 (1967)], *O Capital*, Lisbon: Delfos.

Marx, Karl [1974a (1859)], *Contribuição para a crítica da Economia política*, Lisbon: Estampa.

Marx (1975), *Trabalho assalariado e capital*, Porto: Escorpião.

Marx, Karl e Engels, Friedrich [1976(1846)], *A ideologia alemã*, Lisbon: Presença.

Marx, Karl e Engels, Friedrich (1998), *O Manifesto do Partido Comunista*, Lisbon: Hugin.

Marx, Karl e Engels, Friedrich {1973 (1881)}, « Letres » in M. Godelier (org), *Sur les sociétés precapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels e Lenine*, Paris: Editions Sociales.

Mozzicafredo (1998) 'Estado, modernidade e cidadania' in J.M. Viegas and A F. Costa (eds), *Portugal: que modernidade?: 245-283*, Oeiras: Celta.

Neuman, J. e Morgenstern, Oskar [1964 (1944)], *Theory of Games and Economic Behavior*, New York: Wiley.

O' Connor, (1973), *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St. Martin Press.

Pareto, Wilfredo (1989) 'A circulação das elites' in M. B. da Cruz (ed) *Teorias Sociológicas*, vol I: 449-457, Lisbon: Fundação Calouste Gulbenkian.

Parsons, Talcott [1988(1951)], *El sistema social*, Madrid: Alianza Editorial.

Polanyi, K. (1957), *The Great Transformation*, New York: Beacon Press.

Poulantzas, Nicos (1975), *Pouvoir politique et classes sociales*, Paris: Maspero, vol. I: 32-100, 149-165; vol. II: 14-77.

Sahlins, Marshall (1960), 'Political Power and the Economy in Primitive Society' in G.E. Dole and R.L. Carneiro (eds) *Essays in*

the Science of Culture in Honor of Leslie A White:390-415, New York:Thomas Crowel Company.

Santos, Boaventura de Sousa (1993), 'O Estado, as relações salariais e o bem-estar social na semiperiferia: o caso português' in B.S. Santos (ed) *Portugal, um retrato singular*, Porto:Afrontamento.

Silva, Manuel Carlos (1994), 'Peasants, Patrons and the State in Northern Portugal' in L. Roniger and A.Gunes-Ayata (eds), *Democracy, Clientelism and Civil Society*:29-48, London, Colorado:Lynne Rienner Publishers.

Silva, Manuel Carlos [1998(1994)], *Resistir e adaptar-se. Constrangimentos e estratégias no noroeste de Portugal*, Porto:Afrontamento.

Thompson, E. [1982(1963)], *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth, Middlesex:Penguin.

Wolf, Eric [1974(1969)], *Les guerres paysannes du vingtième siècle*, Paris:Maspero.

Wright, Erik Olin (1978), *Class, Crisis and the State*, London: NLB.

Noten

¹ The ideas expressed in this and other texts are a tribute to the master, colleague and friend Veit Bader whose enormous flow of knowledge I was able to benefit from. It should also be noted that in the long gone years of the 1980s the discussion of the economy and peasant rationality, their constraints and strategies, the religiosity and the patronage present in my doctoral thesis have been fruitful for both of us.

² Furthermore, the State would not only structure the relations between society and the political power but also the power relations in society, which leads to a reductionist conception of power to the State, losing sight of the origin and multiform nature of power, as is maintained by Elias (1980) and Bader (1991).

³ Cf. Marx's self-criticism relating to Vera Zasoulitsch on the role of communitarianism (Russian *mir*), (cf. Marx 1973).

⁴ On the reversibility and convertibility of resources, cf. Weber (1978), Bourdieu (1980), Bader and Benschop (1988:167) and Silva (1993:493). Regarding the need of articulating different levels of socio-structural, organizational and interactional analysis, cf. Luhman (1982), Bader and Benschop (1988), Bader (1991).

⁵ If you ask me what is my main motive, on a personal and political level, regarding my theoretical engagement in the production of my doctoral thesis, I

would have to say that the deep resentment that I felt, being a son of small farmers, who, besides having to live in enormous economic difficulties, still had to deal with being labeled with the epithet of 'little bourgeois' by the so-called 'pure' revolutionaries in student years, be they of the Communist Party, or of the far left, namely the 'Marxist-Leninist' groups.

⁶ Comrades that show disagreement regarding the 'correct line' are seen as either being enemies, or as collaborators of the enemy, who will inevitably end up 'selling out' to the bourgeoisie and those that appear to have doubts need to be rehabilitated as a 'stray sheep' or 'deviant' figure.

Un art moyen? Un art philosophique!

Henk bij de Weg

Tijdens een van de besprekingen voor mijn proefschrift heeft Veit Bader me eens voorgesteld om mijn argumentatie op te bouwen rond één groot voorbeeld. Op zichzelf genomen vond ik dat een goed idee, maar ik heb er toch van afgezien. Ik was al zo ver met mijn dissertatie gevorderd dat ik als het ware een nieuw boek had moeten schrijven. Het zou me, mezelf voldoende kenkende, minstens een jaar extra hebben gekost. Een voorbeeld had ik wel en her en der zijn er elementen van in mijn boek terug te vinden: Het ging om de Slag bij Heiligerlee en de rol die Lodewijk van Nassau hierbij gespeeld had. Uiteindelijk heeft het idee zijn weerslag gevonden op de uiterlijke vormgeving van mijn boek, namelijk in de vorm van een foto op de omslag van het monument in Heiligerlee dat deze gebeurtenis herdenkt en die ik voor deze gelegenheid heb gemaakt.

Misschien kwam het feit dat ik zelf een foto voor de omslag van mijn dissertatie heb gemaakt voor Veit als een verrassing, misschien niet, maar het verwijst naar een aspect van mij dat Veit niet kende, namelijk mijn belangstelling voor fotografie. Fotografie maakt al mijn hele leven deel van mij uit en heeft vaak ook invloed op mijn kijk op de dingen, hoewel ik die invloed in mijn proefschrift, buiten de foto, niet kan aanwijzen. Ik had me echter al regelmatig afgevraagd of het niet mogelijk zou zijn om filosofische foto's te nemen of om foto's een filosofische interpretatie te geven, maar uiteindelijk zou de omslagfoto van mijn proefschrift mijn eerste foto zijn die ik in een filosofisch kader heb geplaatst.

Het idee me bleef me bezig houden en zonder dat hij het weet heeft Veit hierbij een rol gespeeld, al is het een indirecte. Eens gaf Veit me de hint te kijken naar het werk van de socioloog Pierre Bourdieu, van wie ik destijds niet meer dan de naam kende. Ik was door diens opvattingen gecharmeerd en heb er ook voor mijn dissertatie gebruik van gemaakt. Wat hier van belang is dat dit me ertoe bracht meer werk van Bourdieu te lezen, o.a. de mede door hem geschreven bundel *Un art moyen*, waarin de fotografie sociologisch geïnterpreteerd wordt. Met name Bourdieu's eigen bij-

drage hierin is me bijgebleven en nog steeds spreek ik voor mezelf van een 'Bourdieu-foto' in geval van, om een voorbeeld te geven, een vakantiekiekje met Jan en Mien erop voor een of ander monument, maar dan van zo'n afstand genomen dat men noch Jan, noch Mien herkent en nauwelijks het monument.

Sinds het voltooiën van mijn dissertatie is het idee om filosofie en fotografie te combineren echter bij me op de achtergrond gebleven totdat ik me de laatste tijd, dankzij het computer- en Internettijdperk, intensiever met fotograferen en alles er omheen ben gaan bezighouden. Dit heeft geresulteerd in een aantal foto's die ik weliswaar niet vanuit filosofisch oogpunt heb gemaakt maar die, wat mij betreft wel een filosofische interpretatie hebben. Ik heb een dergelijke interpretatie echter nooit uitgewerkt en op schrift gesteld. Sinds ik enige tijd geleden echter filosofische blogs ben gaan schrijven, ben ik ook begonnen sommige blogs met mijn foto's te illustreren. Tot nu toe heb ik hiervoor foto's gebruikt die ik achteraf bij een eerst geschreven blog of artikel heb uitgezocht. Hier wil ik ter ere van Veit een stap verder gaan en foto's niet alleen als illustratie gebruiken maar een foto echt zelf als uitgangspunt nemen en deze filosofisch bekijken.

Eens bij een uitstapje naar Parijs heb ik bij de Hallen een foto genomen, die me sindsdien niet meer heeft losgelaten. Het gaat om een foto van een plein in een koopcentrum. In het midden staat een man in een notitieboekje of iets dergelijks te lezen. Om hem heen lopen andere mensen haast onopgemerkt voorbij. Wat deze foto zo bijzonder maakt (en gezien de reacties die ik erop heb gekregen vinden vele mensen hem bijzonder) is dat de mensen rondom de stilstaande man er enigszins uitzien als schimmen. Vanuit de techniek van de fotografie is dit effect teweeggebracht door een lange sluitertijd te gebruiken. Destijds had ik dat niet bewust gedaan, maar alleen omdat het schemerig was. Maar toen ik het resultaat zag, sprak me dit zo aan, dat ik deze foto wilde herhalen, maar dan op een andere plaats met andere mensen en zo mogelijk met een nog beter effect. Het ging me toen nog om het artistieke beeld.

Het bleek uitermate moeilijk een dergelijke plaats met de juiste mensen (stilstaande plus bewegende) en de juiste lichtomstandigheden te vinden. In de 20 jaar die sinds de foto in Parijs verlopen zijn, is het me slechts twee keer gelukt. De serie die ik in

Vicenza in Italië heb genomen was niet slecht maar ook niet erg aansprekend. Vorig jaar tijdens een vakantie in Finland vond ik een andere plek in een winkelcentrum in Helsinki. In eerste instantie vond ik ook hier het resultaat wat tegenvallen, want zat er niet te veel beweging in de foto's. Ik liet ze ongebruikt liggen. Toen ik ze echter na een tijdje terugzag, was mijn visie erop opeens anders, want juist deze sterke beweging, tegenover de stilstaande figuur in het centrum, leek me nu het effect extra te bekrachtigen, met name in de foto die ik hier als thema heb gekozen. Want dit contrast van bewegende menselijke schimmen tegenover de centrale persoon, in dit geval de man of vrouw met kinderwagen, bleek niet alleen een fotografisch zeer aansprekend beeld op te leveren, het bleek de foto een betekenis te geven die verder gaat dan het puur fotografische beeld zelf. Het is de kern van de filosofische uitdruktingskracht van de foto, niet in de zin dat het deze foto, zoals Bourdieu doet, in een bepaald sociaal kader plaatst, bijvoorbeeld omdat het de foto is van een bepaald type fotograaf, zoals die door Bourdieu in zijn artikel wordt onderscheiden, of omdat dit soort foto's misschien karakteristiek is voor een bepaald tijdperk of een bepaalde samenleving, omdat men daar zulke foto's maakt. Nee, de foto is als het ware zelf een theorie over de mens.

Mensen leven en handelen als individuen in een bepaalde sociale omgeving, maar ze staan niet los van deze omgeving. Ze zijn opgenomen in bepaalde structuren maar maken ook deze structuren. Ik hoef Veit daar niet veel over te vertellen, eerder zou hij mij daarover nog kunnen doceren. Ik had het al over Bourdieu, op wie Veit me gewezen had, maar we kunnen ook denken aan Giddens, van wie Veit eveneens de opvattingen onderschrijft. Maar hoe is de relatie tot de sociale omgeving, tot de mensen om ons heen, als het er werkelijk op aan komt? Wat dit betreft toont deze foto (wat mij betreft onbedoeld) een pessimistische visie. De centrale persoon in de foto is met iets bezig, met de kinderwagen. Doet deze iets wat hij of zij zelf kan oplossen of heeft de persoon hulp nodig? Niemand schijnt het te interesseren. Of ja, toch, één persoon? Of horen ze bij elkaar? Het geeft, zoals gezegd een bepaald pessimistisch, zo men wil negatief, beeld van de maatschappij: uiteindelijk zijn we op onszelf aangewezen. Of is dat te pessimistisch? Want wel is het zo dat de centrale persoon voor

het kind in de kinderwagen zorgt. En er is iemand die er kennelijk ook bij betrokken is. Is het de partner van de persoon achter de kinderwagen? De foto maakt het niet duidelijk. Wel duidelijk is dat het uiteindelijk een individualistisch geheel blijft: een beperkte groep in een sociaal geïsoleerde omgeving. Zo bezien kan men de foto opvatten als een uitdrukking van onze tegenwoordig sterk individualiserende maatschappij. De foto drukt dit uit, niet omdat fotografie een maatschappelijk verschijnsel is maar omdat de foto als het ware de hedendaagse maatschappij in zijn afbeelding vangt en daarmee een theorie van deze maatschappij biedt.

Ongetwijfeld kan men de foto ook andere interpretaties geven. Veit zal zeker genoeg te doen hebben, ook al is hij nu officieel met pensioen. Maar mogelijk scheidt hij er tijdens een verloren ogenblik genoeg in eens naar andere interpretatiemogelijkheden te kijken. Of misschien is hij het gewoon niet met mijn interpretatie eens.

Bourdieu en zijn medeauteurs gaven hun bundel de titel *Un art moyen*. Dat was omdat in hun tijd (het boek is van 1965) vanuit de 'echte' kunst op de fotografie werd neergekeken. Fotografie werd in die tijd, ondanks het werk van bijvoorbeeld Ansel Adams, Henri Cartier-Bresson, of in Nederland Eva Besnö, in laatste instantie als niet meer dan een kiekjes maken gezien. Een foto was uiteindelijk 'slechts' een afbeelding van de werkelijkheid. Sinds

het verschijnen van het werk is dat echter anders geworden, vooral de laatste 20 jaar. Ook fotografie is nu als kunst 'erkend', bij wijze van spreken. Foto's worden soms voor hoge prijzen als kunst verkocht. Er zijn op fotografie gespecialiseerde galeriën en er zijn fotomusea. Ik hoop echter in deze hommage aan Veit Bader te hebben duidelijk gemaakt (waarmee ik overigens niet de enige ben; vergelijk Roland Barthes), dat fotografie niet alleen een *art authentique* is maar ook een *art philosophique* kan zijn.

Over bedrijfskunde en andere kundes

Jac Christis

Inleiding: de Bader school

Vraag: tot welke school behoort je?

Hoewel begonnen als socioloog, ben ik in de loop der tijd veranderd in een bedrijfskundige. Een bedrijfskundige is iemand die organisatieproblemen (inclusief de door hen geproduceerde 'negatieve externaliteiten') analyseert met behulp van wetenschappelijke inzichten. Een bedrijfskundige combineert een praktische probleemoriëntatie met een brede wetenschappelijke belangstelling. Dat maakt het zo'n mooi vak. Omdat praktijkproblemen zich niet houden aan de disciplinaire organisatie van de wetenschap kun je grasduinen in alle disciplines, benaderingen en denkscholen, terwijl je zoektocht gestuurd wordt door de aard van het onderhanden probleem. Dat betekent tegelijkertijd dat je een gezonde distantie bewaart ten opzichte van al die disciplines, benaderingen en denkscholen. Je herkent ze makkelijker als dat wat ze eigenlijk zijn: eenzijdige, op zijn best aanvullende perspectieven op het onderhanden probleem.

Omgekeerd heeft dit tot gevolg dat je vooral voor disciplinaire buitenstaanders moeilijk te plaatsen bent. Die willen weten tot welke discipline, benadering of denkschool je behoort: ben je nu socioloog of psycholoog, sociotechnicus of arbeidsprocesbenaderaar, realist of constructivist, structuralist of culturalist, een zuiver of toegepast onderzoeker en ga zo maar door.

Antwoord: tot de Bader school

Gelukkig heb ik op de vraag 'waar hoor je nu bij?' een eenduidig antwoord: ik hoor bij de Bader school. Kenmerkend voor de Bader school is nadrukkelijk niet een specifieke inhoudelijke benadering. In plaats daarvan gaat het om de combinatie van een houding (goede bedoelingen en ideeën zijn niet genoeg) en een werkwijze (differentiëren, desaggregeren en goed opletten op wat er in de praktijk gebeurt).

Van Veit heb ik geleerd, dat zeker als je praktisch relevant bezig

wil zijn, goede bedoelingen en ideeën niet goed genoeg zijn. We weten allemaal dat goede bedoelingen tot desastreuze resultaten kunnen leiden. Bovendien zijn leuke ideeën gemakkelijk te vinden of te ontwikkelen en in die zin 'goedkoop.' Maar je weet pas of het werkelijk goede ideeën zijn als je ze gedetailleerd in praktische voorstellen kunt uitwerken.

Van Veit heb ik vervolgens geleerd wat een vruchtbare strategie of werkwijze is voor het uitwerken en toetsen van je ideeën. Die strategie bestaat uit drie onderdelen: een differentiatiestrategie (het introduceren van nieuwe begrippen en onderscheidingen), een desaggregatiestrategie (het introduceren van verschillende analyseniveaus) en het ontwikkelen van een scherp oog voor ontwikkelingen in de praktijk (die de wetenschap meestal een stap voor is).

Voor- en nadelen

Het voordeel van deze werkwijze is, dat veel discussies overbodig worden: op het oog tegenstrijdige benaderingen blijken bij nader inzien zich op verschillende analyse niveaus te bevinden of eenzijdige perspectieven te behelzen die je kunt integreren. En eenvoudige dichotomieën die discussies blokkeren worden 'opgelost' door verfijndere begrippen te introduceren die je in staat stellen meerdere aspecten van het probleemgebied te onderscheiden.

Het gevolg hiervan is natuurlijk dat de theorie complexer wordt: die complexiteit groeit exponentieel met het aantal nieuwe begrippen en analyse niveaus dat geïntroduceerd wordt. Dat is alleen een nadeel voor diegenen die dit te moeilijk vinden. Vergelijk het met de gedifferentieerdheid van je emotionele leven. Onze taal kent ongelofelijk veel verschillende emotie termen. Iemand die maar beschikt over een beperkt aantal daarvan, zal ook geen gedifferentieerd of rijk emotioneel leven hebben. Dat is in ons wetenschappelijk (en muzikaal, culinair, enzovoort) leven niet anders.

Praktisch georiënteerde wetenschap

Ik neem aan dat Veit zijn werkwijze heeft overgehouden aan zijn Weber studies. Per slot van rekening was dat bij uitstek de man van het conceptueel differentiëren op de vierkante millimeter. En ik neem aan dat Veit zijn houding ontleend heeft aan zijn poli-

tieke betrokkenheid: juist wanneer je een bijdrage wil leveren aan het analyseren en oplossen van maatschappelijke problemen, laad je de verantwoordelijkheid op je geen genoegen te nemen met goede bedoelingen en 'goedkope' ideeën.

Politieke betrokkenheid heette vroeger maatschappij kritiek. Nu heet dat 'institutional (re)design.' Mijn specialisme gaat niet over macro, maar over meso instituties en heet 'organization and job (re)design.' Dat is een ander specialisme, maar in beide gevallen gaat het om kundes: om praktisch georiënteerde ontwerp- en interventiewetenschappen. Toen Veit mij destijds aanbood om als mijn promotor op te treden, heb ik dat dan ook dankbaar aanvaard: er is niemand van wie je meer over de aard van kundes kunt leren dan van Veit! Kundes en de bedrijfskunde in het bijzonder vormen dan ook het onderwerp van deze bijdrage.

Bedrijfskunde als praktisch georiënteerde integrale interdiscipline

De boom van Mintzberg

Zoals alle kundes is de bedrijfskunde ten eerste een praktische, toegepaste wetenschap. Als zodanig wordt ze geconfronteerd met het vooroordeel dat in de bedrijfskunde geen nieuwe wetenschappelijke kennis geproduceerd zou worden. Omdat praktische problemen zich niet houden aan de disciplinaire organisatie van de wetenschap, dient de bedrijfskunde ten tweede interdisciplinair te zijn. Als interdiscipline wordt ze geconfronteerd met het 'etnocentrisme van de disciplines' (Campbell). Omdat organisaties ten derde altijd met 'systemen' van onderling samenhangende problemen geconfronteerd worden dient de bedrijfskunde integraal te zijn.

In navolging van Mintzberg kunnen we de bedrijfskunde dan ook vergelijken met een boom die bestaat uit takken, wortels en een stam die takken en wortels verbindt. De takken van de boom staan voor de bedrijfskundige functionele deeldisciplines, die zich ieder specialiseren op een soort organisatieprobleem: strategieproblemen, marketing problemen, arbeidsorganisatorische problemen, personeelsproblemen, milieuproblemen, enzovoort. De wortels van de boom staan voor de wetenschappelijke basis of mono-disciplines. Daartoe behoren enerzijds de empirische disci-

plines (zoals sociologie, psychologie, culturele antropologie en geschiedenis) en anderzijds de formele disciplines (zoals de mathematica en de logica). De theoretische en praktische filosofie (ethiek, politieke en rechtsfilosofie) laat ik buiten beschouwing en op de status van economie kom ik later terug. In de stam van de boom moeten de twee problemen van de bedrijfskunde opgelost worden. In de relatie tussen wortels en stam is dat het probleem van interdisciplinariteit. En in de relatie tussen takken en stam is dat het probleem van integrale bedrijfskunde. De bedrijfskunde reikt dus via haar takken tot ver in de organisatiepraktijk en is via haar wortels gegrondvest in de wetenschap. Alle kundes hebben noodzakelijkerwijs deze boomstructuur. Voor de afwisseling zal ik, in wat volgt, de bedrijfskunde vergelijken met de studie rechten.

De takken: functionele deeldisciplines

Alle wetenschap berust op specialisatie. In de kundes is het specialisatiecriterium niet disciplinair, maar probleem gericht. Kundes houden zich primair bezig met praktische handelingsproblemen. Kundes onderscheiden zich dan ook van elkaar door het soort problemen waar ze zich mee bezig houden. De bedrijfskunde specialiseert zich op organisatieproblemen. En binnen de bedrijfskunde vindt verdere specialisatie plaats in de vorm van de functionele deeldisciplines die zich ieder op een soort organisatieprobleem specialiseren.

Met de functionele deeldisciplines van de bedrijfskunde corresponderen in het recht de verschillende vormen van recht: publiek recht, privaatrecht, contractrecht, ondernemingsrecht, aansprakelijkheidsrecht, internationaal recht, enzovoort.

De functionele deeldisciplines vertegenwoordigen het contact met de praktijk. De praktijk is niet alleen leverancier van problemen die geanalyseerd en opgelost moeten worden. Ze is vooral ook leverancier van oplossingen die op hun merites beoordeeld en gegeneraliseerd moeten worden. Per slot van rekening is het de praktijk die met problemen geconfronteerd wordt en met oplossingen experimenteert. Vandaar dat ze meestal een stap voor loopt op de wetenschap en vandaar dat we een scherp oog moeten hebben voor wat daar gebeurt. Wat we doen is vaak niet meer dan het radicaliseren en/of generaliseren van de aangetroffen oplossingen,

verrijkt met inzichten in de – institutionele – voorwaarden voor hun radicalisering en/of generalisering.

De taal waarmee organisatieproblemen geformuleerd worden dient dicht tegen de praktijk aan te liggen. De taal van de functionele deeldisciplines (en van de verschillende rechtsvormen) is dus niet die van de wetenschappelijke disciplines: die taal is eerder een professionele dan een wetenschappelijke taal. Pas in tweede instantie worden organisatieproblemen in wetenschappelijke talen en theorieën geherformuleerd. Functionele deeldisciplines zijn dus geen toegepaste basisdisciplines: personeelsproblemen kunnen in de meest verschillende wetenschappelijke talen geherformuleerd worden.

Kundes ontlenen hun bestaansrecht aan hun praktijkoriëntatie. Alle kundes delen dan ook een affirmatieve houding ten opzichte van hun praktijkveld: je kunt als geneeskundige niet tegen gezondheid, als jurist niet tegen het recht en als bedrijfskundige niet tegen bedrijven of organisaties zijn. Zelfs zij die 'critical management studies' bedrijven haasten zich om te zeggen dat ze niet tegen management en managers zijn. Ze zijn tegen een bepaalde manier van managen en tegen een bepaald soort managers. Daarmee wordt het weer gewone bedrijfskunde. In systeemtheoretische termen geformuleerd: kundes kunnen de codes van de praktijkvelden waar ze toe behoren wel reconstrueren, maar niet deconstrueren (Kieserling).

De wortels: wetenschappelijke basis disciplines

De wetenschap is langs disciplinaire lijnen georganiseerd en de wetenschappelijke disciplines houden zich primair bezig met wetenschappelijke kennisproblemen en niet met praktische handelingsproblemen. De disciplines zijn tot volle wasdom gekomen door zich 'te emanciperen' van praktijkproblemen en zich in plaats daarvan te concentreren op eigen conceptuele, theoretische en methodologische grondslagen problemen. Doordat ze niet onder praktische handelingsdwang staan, hebben ze daar ook alle tijd voor. Daardoor kunnen ze zich een vorm van wetenschappelijk scepticisme veroorloven die desastreus zou zijn voor andere maatschappelijke levenssferen. Vandaar dat de samenleving er verstandig aan heeft gedaan dat te reserveren voor een daarop gespecialiseerd subsysteem. En vandaar dat er speciale voorzieningen

nodig zijn om de band met de praktijk weer te herstellen. Dat is de functie van de kundes.

De bedrijfskunde maakt vooral gebruik van de sociale of gedragswetenschappen. Die gaan allemaal over het handelen van personen in sociale omgevingen of contexten, maar ze doen dat op verschillende manieren. Psychologen relateren het handelen (of breder: dat wat mensen doen, denken en voelen) aan de persoon die handelt. Psychologen beschikken over een eigen taal om dat handelen in psychologische termen te herformuleren (als een ongemotiveerde, onbekwame, narcistische, enzovoort vorm van handelen). En ze beschikken over in die taal geformuleerde theorieën waarmee ze de oorzaken en gevolgen van dat handelen proberen te verklaren.

Het handelen van personen kan ook gerelateerd worden aan de institutionele omgeving waar ze onderdeel van uitmaken. Instituties worden standaard gedefinieerd als gedragsregels die individuen in staat stellen stabiele wederzijdse gedragsverwachtingen te vormen. We noemen dit de structurele kant van instituties. De regels berusten op ideeën en waarden. We noemen dit de culturele kant van instituties. Op zijn minst sinds cultureel antropologen hun etnografisch veldwerk thuis verrichten en de cultuur van de werkvloer, van het kantoor, van het bedrijf, van de buurt, enzovoort onderzoeken bestaan er afbakeningsconflicten tussen sociologen en antropologen of, binnen de sociologie, tussen structuralisten en culturalisten. Inmiddels weten we dat instituties altijd structurele en culturele kanten hebben.

Met de wortels van de boom corresponderen in het recht de sociologie, psychologie, antropologie, geschiedenis en economie van het recht. Goede juristen weten dat het recht niet gereduceerd kan worden tot haar sociale, economische, culturele of psychologische functie. Ze zullen dus, net als goede bedrijfskundigen, een gezonde afstand bewaren tot deze disciplinaire benaderingen.

Waar hoort de economie thuis?

De sociale of gedragswetenschappen gaan, zoals gezegd, over het handelen van personen in sociale omgevingen of contexten. In navolging van de systeemtheorie reken ik economie tot de kundes. In haar neoklassieke vorm ontleent ze haar wetenschappelijke status aan het mathematisch karakter van haar theoretische

modellen. Ironisch genoeg is dat mathematische karakter tegelijkertijd verantwoordelijk voor haar gebrek aan praktische relevantie. De bekende Arrow-Debreu modellen worden, ook door neoklassieke economen zelf niet bewonderd omwille van hun praktische relevantie.

Neoklassieke modellen gaan over het marktgedrag van huishoudens/consumenten en bedrijven/producten. Deze modellen zijn gebaseerd op een aantal vereenvoudigende aannames over zowel de personen die handelen als de omgeving waarin gehandeld wordt. Personen maximeren hun eigenbelang (strategisch gedrag) hetgeen zowel volledige informatie als onbeperkte informatieverwerkende capaciteiten veronderstelt. En ze handelen/ruilen in zuivere markten. Deze vereenvoudigende aannames zijn een voorwaarde voor de toepassing van – aan de natuurkunde ontleende – mathematische en statistische technieken.

Neoklassieke economen laten stapje voor stapje en in homeopathische doses die vereenvoudigende aannames los. Voorzover dat betrekking heeft op de aannames over personen (zoals in ‘behavioral economics’ en, erg populair, ‘behavioral finance’) gaat economie steeds meer op economische psychologie lijken. Dat kan langs de lijn van handelingsmotivaties: naast ‘egoïstische ook altruïstische motieven (beter en met Veit: naast strategische ook instrumentele, normatieve, traditionele en affectieve handelingsoriëntaties). En het kan langs de lijn van de handelingsvaardigheden. Simons begrip van beperkte rationaliteit (wij weten niet alles en kunnen niet alles in een seconde uitrekenen) speelt hier een belangrijke rol. Daarbij maakt het veel verschil uit bij welke psychologisch onderzoeksprogramma aangesloten wordt. Is dat Kahnemann met zijn programma over ‘heuristics and cognitive biases’ (omdat wij beperkt rationeel zijn maken we zoveel cognitieve fouten)? Of is dat Gigerenzer met zijn programma van de ‘adaptive toolbox’ (omdat we beperkt rationeel zijn hebben we geleerd heel slim te zijn)? Gigerenzer staat natuurlijk meer in de traditie van Simon. Die was immers vooral geïnteresseerd in de slimme zoekstrategieën van de wereldkampioen schaken. Die is beperkt rationeel in vergelijking met de absolute rationaliteit van ‘homo economicus’, maar ongelofelijk slim in vergelijking met zijn of haar collega schakers.

En voorzover het loslaten van vereenvoudigende aannames be-

trekking heeft op de handelingsomgeving (zoals in de ‘new institutional economics’) gaat dat steeds meer op economische sociologie lijken. Ook hier opent Simons begrip van beperkte rationaliteit deuren. Volgens Simon zijn mensen, als beperkt rationele wezens noodzakelijkerwijs institutionele wezens: de wereld is te complex voor ons en wij hebben instituties nodig die een gedeelte van die complexiteit voor ons reduceren.¹ Er bestaan dus geen zuivere markten, maar alleen institutioneel vormgegeven markten.

Opvallend is dat de samenwerking met de psychologen vreedzamer loopt dan die met de sociologen. Wat institutionele en gedragseconomen eventueel onderscheidt van sociologen en psychologen is hun efficiency perspectief. Economie gaat immers in haar klassieke definitie en zelfopvatting over de efficiënte allocatie van schaarse middelen. Je kunt dat perspectief op een praktisch normatieve manier toepassen. Je behoort dan per definitie tot de kundes. Je kunt het efficiency perspectief ook als een wetenschappelijk verklarend principe gebruiken. Daarvan weten we dat het alleen onder zelden gerealiseerde voorwaarden een deugdelijke verklaring kan zijn.

Wortels en stam: het probleem van interdisciplinariteit

Het probleem van interdisciplinariteit verwijst naar het feit dat praktische problemen altijd meerdere discipline aspecten hebben. Dit probleem wordt in de stam van de boom opgelost door het vak Organisatietheorie. Organisatietheorie is een interdiscipline die uit de verschillende monodisciplines selecteert en combineert wat nodig is voor het bestuderen van organisaties:

The eclectic nature of organization studies draws scholars from economics, history, political science, psychology, sociology, and elsewhere. Disciplinary boundaries have never meant much in organization theory, and members of particular theory groups publish in topical as well as discipline-based journals (Aldrich, Ruef 2006: 4).

Organisatietheorie is echter geen praktische interdiscipline: ze specialiseert zich niet, zoals de functionele deeldisciplines, op een van de vele organisatieproblemen. In plaats daarvan houdt ze zich

bezig met datgene wat al die organisatieproblemen met elkaar gemeenschappelijk hebben: dat het problemen van organisaties zijn en niet van markten, gezinnen of economieën.

Organisatietheorie als interdiscipline verhindert de ontwikkeling van disciplinaire oogkleppen, dat wil zeggen, van bedrijfskundigen die organisatieproblemen alleen maar vanuit een sociologisch, psychologisch, of economisch, enzovoort perspectief kunnen bekijken. Organisatietheorie heeft de functionele deeldisciplines nodig voor het realiseren van haar oorspronkelijke praktische intenties en omgekeerd hebben de functionele deeldisciplines organisatietheorie nodig om te wortelen in de wetenschappelijke disciplines: bedrijfskunde als praktische interdiscipline omvat *de gehele boom!*

Technische, economische en sociale bedrijfskunde

Bedrijfskunde opleidingen kunnen geen onderwijs geven in alle wortel, stam en takkenvakken. Ze dienen zich dus te specialiseren en te profileren. In de sociaal-wetenschappelijke bedrijfskunde zal het vak organisatietheorie een prominente plaats innemen. Daarin onderscheidt ze zich van de technische en economische bedrijfskunde die zich enerzijds meer concentreren op hun mathematische en economische grondslagen en anderzijds meer aandacht zullen besteden aan de typisch technische en economische functionele deeldisciplines.

Een rechten opleiding wordt met hetzelfde probleem geconfronteerd. Wil ze veel aandacht besteden aan haar sociaal-wetenschappelijke grondslagen dan zal ze een prominente plaats inruimen voor het vak rechtstheorie.

Takken en stam: het probleem van integrale bedrijfskunde

Organisaties kunnen eenvoudig gedefinieerd worden als verzamelingen van problemen die tegelijkertijd en in onderlinge samenhang opgelost moeten worden. Positief geformuleerd zijn organisaties verzamelingen van doelen die tegelijkertijd en in onderlinge samenhang bereikt moeten worden. Integrale bedrijfskunde verwijst naar de integratie van de functionele deeldisciplines en moet dus onderscheiden worden van het integreren van de wetenschappelijke basisdisciplines (het probleem van interdisciplinariteit). Integrale bedrijfskunde verhindert de ontwikkeling van

functionele oogkleppen, dat wil zeggen, van bedrijfskundigen die organisatieproblemen vertalen in of strategieproblemen, of marketing problemen, of personeelsproblemen, enzovoort.

Er bestaat niet zoiets als een integrale bedrijfskundige theorie. In plaats daarvan moet gedacht worden aan een atlas met verschillende soorten kaarten. Integrale bedrijfskunde is de praktische vaardigheid van het selecteren en combineren van de juiste kaarten uit die atlas. Dat leren studenten dan ook alleen als in het onderwijs integratiethema's en integratieprojecten aangeboden worden. In een rechten studie correspondeert dit met de noodzaak van een 'integrated, polyjural, transsystemic' curriculum dat 'exposes all students to courses that integrate civil and common law, that encompass both public and private law themes, that consciously link domestic and international law' (Arthurs 2005: 709).

Verder valt te verdedigen dat de systeemtheorie hier goede diensten kan bewijzen. Systeemtheorie is een transdiscipline die zowel een wetenschappelijke als een toegepaste, cybernetische vorm heeft. Door haar transdisciplinaire taal bewegen systeemtheoretici zich relatief makkelijk in de verschillende wetenschappelijke en functionele deeldisciplines. Bovendien zijn ze gewend om op anti-reductionistische wijze in systeemniveaus te denken (vergelijk de huidige populariteit van systeem biologie). En tenslotte beschouwen ze systeemproblemen als aspecten van een systeem waarvan de samenhang door de structuur van dat systeem bepaald wordt. In die zin zijn ze gewend om integraal te denken.

Academisch onderzoeker en professional

Bedrijfskundigen komen we tegen in twee beroepsrollen. De academisch onderzoeker genereert nieuwe bedrijfskundige kennis in het kader van de empirische cyclus. De academisch professional past bestaande bedrijfskundige kennis toe in het kader van de interventiecyclus, de cyclus van diagnose, ontwerp, implementatie en evaluatie. Alhoewel het om verschillende activiteiten gaat ligt het academisch karakter in beide gevallen besloten in het wetenschappelijk karakter van de gebruikte begrippen, theorieën en methoden van data constructie en analyse.

Het onderscheid vormt een 're-entry' van het onderscheid tussen wetenschap en praktijk binnen de bedrijfskunde. Dat betekent ten eerste dat in de twee rollen verschillende soorten van

onderzoek uitgevoerd worden (zeg maar het verschil tussen kanker onderzoek aan de ene en het diagnostisch onderzoek van de huisarts en specialist aan de andere kant). Het betekent ten tweede dat de kundes wel degelijk nieuwe wetenschappelijke kennis produceren. Kundes zijn geen doorgeefluik tussen wetenschap en praktijk: het heeft weinig zin de praktijk te confronteren met de eenzijdige en tegenstrijdige verhalen van de disciplines. Binnen de kundes vindt een complex – interdisciplinair en integraal – transformatieproces plaats waarin wel degelijk nieuwe wetenschappelijke kennis geproduceerd wordt.

Bibliografie:

Arthurs, H. (2005) 'Madly off in one direction: McGill's new integrated, polyjural, transsystemic law programme'. *McGill Law Journal*, 50: 707-721.

Kieserling, A. (2004) *Selbstbeschreibung und Fremdbeschreibung: Beiträge zur soziologischen Wissens*. Frankfurt: Suhrkamp.

Simon, H. (1997) *Administrative behavior*, 4th ed. New York: Free Press.

Noten

¹ Simons *Administrative Behavior* (1947/1996) bestaat dan ook uit drie delen: wat is beslissen (de logica van het beslissen), hoe beslissen we feitelijk (de psychologie van het beslissen) en hoe worden we in onze beslissingen beïnvloed door onze institutionele context (de sociologie van het beslissen)?

Vaders

Ewald Engelen

Zijn relaties met vaders zijn altijd moeizaam geweest. Hij zou dat hij ze had kunnen negeren, die vaders, dat zijn bestaan zich had kunnen voltrokken in die generatieloze, onverantwoordelijke lichtheid van de eeuwig jongvolwassene. Helaas, dat was hem, zomin als de meeste anderen, niet gegeven geweest. Moordzucht impliceert namelijk kwetsuur en kwetsuur impliceert afhankelijkheid, niet de superieure onaangedaanheid waarnaar hij altijd heeft gesmacht, de stoïsche onaangedaanheid van de wijsheid. Vrij naar Oscar Wilde: iedere man vermoordt waar hij van houdt. Oftewel, de moordlust gaat uit naar datgene of diegene waar je niet zonder kan. En de moordlust vooronderstelt dus liefde. Vaders, hij had gewild dat hij zonder ze kon, maar omdat ze hem niet nodig bleken te hebben, kon hij niet zonder hen; daar kwam zijn existentiële woede vandaan. In dit soort paradoxen grossierde het leven, zijn leven. En terwijl anderen er stof voor dagen, weken en maanden aan zouden hebben ontleend, haalde hij er de laatste jaren simpelweg zijn schouders over op: de overdrachtelijke vadermoord was nu eenmaal een grondtrek van zijn bestaan geworden. Gewoon als wijn en sport, als lucht en water, als vrouw en dochter. Gezag en autoriteit waren er om bevochten te worden. Deze groef, die om duistere redenen in zijn ziel stond gegrift, beheerste zijn relaties met de grote, sterke, bebaarde diersoort die vader heet.

Maar vaders zijn er in vele soorten en maten, zo bleek. De eerste vader was natuurlijk de biologische. Hij bleek een vader van vertrek en nimmer weeromkomst. Hij verdween, keek niet weerom en liet leemtes. De tragiek die daaruit volgde was een resultante van zijn eigen weerloosheid en de anders achteloosheid. De vader verkoos minderwaardige derden boven hem en maakte hem daarmee voorgoed onderdaan van een klassiek script dat zo oud is als de mensheid; het script van de vadermoord en de moederroof. Dat laatste werd hem als het ware opgedrongen. Nog ziet hij zichzelf als twaalfjarig jongetje boven de motor van zijn moeders eend hangen om op de ochtend van een lange autoriteit de bo-

bines te stellen. Of als dertienjarige diep in de avond de confidenties van zijn moeder aanhorend en daar op antwoordend met een vocabulaire dat zijn leeftijd verre ontsteeg; tegelijk vervreemdend en strelend. Of als veertienjarige moeizaam zijn moeder beschermend tegen de harde hand van de gemankeerde vader die zij op slinkse wijze het huis had binnengehaald. De smaak van bittere lafheid van die avond heeft zijn mond nimmer verlaten.

De vadermoord is echter nog altijd een *unvollendete*. Enkele keren maar heeft hij voldoende moed en daadkracht bijeen weten te schrapen om hem met een priemende vinger zijn beschuldigingen in het hart te stoten. En steeds wankelde de vader en meende hij het syndroom dat hem gevangen hield eindelijk te hebben af geschud. Maar evenzoveel keren bleek de bevrijding illusoir. Hij herinnerde zich nog levendig een etentje met vrouw en vriendin, waarin hij zijn afschuw uitsprak over het rotary-speldje dat zijn vaders rever sierde. Daartegenover plaatste hij zijn pas verworven kennis van de Russische literatuur waar de vader niet in thuis was, en speelde zo de hiërarchie van de geest uit tegen die van het geld, de huizen en de auto's. Kinderachtig, zeker; terugkijkend weet hij niet wat hem bezielde om zo'n woede op te vatten voor zo'n stom symbool van Amerikaans kapitalisme, maar op het moment zelve ervoer hij een onbedwingbare aandrang om de vader te ontmaskeren. Vergeefs. Cultureel kapitaal is alleen in economisch kapitaal te vertalen als de handelaar de wisselkoers kent; voor wie die niet kent zijn de Russische klassieken evenzoveel botten en schelpen, spiegels en kralen.

De vader wankelde weliswaar maar de overwinning van de zoon had geen blijvende gevolgen; een slag gewonnen, de oorlog nog lang niet. Jaren later vernam hij dat de vader er in de auto op weg naar huis met geen woord over had gesproken met zijn vrouw; alsof zijn aanval bij de orde der dingen hoorde, alsof niets ongepast zich had voorgedaan, alsof, kortom, zijn vaderlijk gezag onaangeraakt was gebleven. De lange terugtocht naar huis, in de verveling van de snelweg, langs het saaie Willemskanaal, in de zachte blauwe gloed van de instrumenten van de Duitse auto, omzwachteld door de natte zijde van de nacht: geen woord, niets. Stilte misschien, maar mogelijk ook dagelijkse beslommingen, in ieder geval geen woord over de oproer van de zoon. De jongeren komen in opstand tegen de ouderen, zo was het altijd gegaan

en zo had ook zijn zoon gedaan. Dat er een kwetsuur aan ten grondslag lag die niet nodig was geweest en daarom verweten kon worden, heeft hij nooit willen inzien; twee levensvluchten op parallelle koersen, elkaar nimmer rakend, maar elkaar toch wederzijds bepalend. Glinsterende toestellen in het klare licht van een onverbidde lijke zon.

Nog weer een aantal jaren later vond een exacte replica van deze moordaanslag plaats, suggererend dat het object van de aanslag de eerdere poging nimmer als een aanslag had ervaren en daarmee het bericht van zijn vrouw stavend. Een telefoongesprek van oplopende emoties, gloeiende wangen en opgestroopte mouwen. Wederzijdse verwijten en wederzijds onbegrip. En een derde, een vierde; de geschiedenis herhaalde zich en begon omstanders hoe langer hoe meer te vervelen. De oorlog werd nooit verklaard, daar zijn twee partijen voor nodig, de onenigheid nimmer uitgesproken; goede bedoelingen werden uitgespeeld tegen het eigen gelijk. Zo was daar een verjaardag die uit de lucht kwam vallen; de schijn van *business as usual*, doorlopend contact, de uitwisseling van wissewasjes, alsof niet eerder was gepareerd en alsof niet lange periodes van stilte en zwijgzaamheid de relatie hadden getekend. Waarover spreek je met iemand die je vijf jaar niet hebt gezien. De kleine dingen waar de normale conversatie uit bestaat zijn te futiel en de grote dingen zijn door de afstand eigenlijk ook te klein voor de woorden.

De ontbrekende, ongekende en ontkennende vader was geen eind 20ste eeuwse waanbeeld van een West-Europese jongeman die moeizaam zijn weg zocht door een samenleving en in arbeidsmarkt die onduidelijke eisen stelde aan nieuwe generaties – de jeugd werd tegelijk bezongen maar ook verafschuwd – maar had een diepe mentale wonde toegebracht die nimmer zou helen en zijn bestaan voorgoed zou bepalen. Nimmer werd het sociologische Thomas-theorema beter geïllustreerd dan in dit zelf geconstrueerde drama.

Niet overdrijven nu: het gesprek was er niet, de liefde, de stoppelige wangen bleven ongekust, maar het leven was hem goed gezind. Mensen, een vrouw, hielden van hem, koesterden hem, wezen hem zachtjes op de wegen die hij kon gaan. Nooit heeft hij de bittere vruchten van de armoede hoeven eten. Altijd was er wijn, honing, brood, een warme douche. En natuurlijk zijn vele

verhalen droeviger, ernstiger, dramatischer, prangender. Voor hem niet de ruïnes, de katoesjas, het gefluit van bommen en vliegtuigen, het ruwe vlas van het uniform dat zovelen in de 20ste eeuw op de eigen huid hebben moeten dragen. Oftewel, in het licht van de eeuwigheid was dit een futilliteit, een welvaartstrauma, het onverkwikkelijke gevolg van een overspannen romantisch liefdesideaal: de droognuchtere juridische scheiding, zoveel minder dramatisch dan de krankzinnigheid van Tennessee Williams, de opiumverslaving van Eugene O'Neill, het alcoholisme van Lars Norèn. Maar toch... Het had hem getekend; zijn biografie was incompleet zonder dit drama; hij was wie hij was geworden mede door dit kleine noodlot. En – het hoge woord moet er maar uit – hij koesterde het.

Meerdere vaders volgden; sublimaties, vertekeningen uiteraard van dat oudere, meer primordiale gevecht om heerschappij en overhand (over de moeder, zou de Freudiaan er aan toevoegen). Hij keek niet met vreugde op deze schermutselingen terug, en al helemaal niet met trots om wat hij had gedaan, eerder met licht medelijden om deze mannen die niet wisten wat hen overkwam en enige huiver om de agressie die hij had betoond. Als hij deze periodes had mogen herhalen, opnieuw de passen van toen lopen, de woordenketens van toen uitspreken, zou hij ze onherroepelijk hebben aangepast aan de mildheid en de weemoed van de morgen die onvermijdelijk volgt op het vuur van de avond. Geen twijfel mogelijk. Zeker waren er in zijn leven wel zinsnedes, houdingen, opvattingen, standpunten waar hij trots op was – geen algehele depreciatie nu – maar al even zeker behoorden deze daar niet toe.

Zo was er de befaamde reclameman aan de overkant van de straat die plotseling een brief op hoge poten van hem had mogen ontvangen waarin hij en zijn generatie de maat werd genomen; gebogen hadden zij voor de commercie, hun grootse politieke idealen van vrijheid en autonomie hadden zij verloochend, en de brief eindigde met de malicieuze raad plaats te maken voor hemzelf en zijn generatie die minder geneigd zouden zijn het hoofd te buigen voor de Mammon van het maatschappelijke succes en het comfort van het zescijferige jaarsalaris. Wijselijk wees de reclamemaker zijn uitnodiging tot een schaaktreffen af en sprak hij in een brief zijn verbazing uit over de felheid die uit de aanklacht

sprak; waar had hij dat aan verdiend? Hij had juist altijd veel respect gehad voor de oudere generaties. Weinig kon de goede man bevroeden van het primordiale conflict dat aan zijn zielenroerselen ten grondslag lag. En waarom zou hij ook?

Ook was er de hautaine psychotherapeut tijdens een bio-energetische groepsessie in een Duitse grensplaats. Te midden van overgave en ontspanning onder leiding van de sessieleider die met fysieke training de blokkades van de ziel neer probeerde te halen, klonk met steeds kleinere tussenpozen het droge cerebrale commentaar van een Freudiaan die zich naarmate de sessie vorderde steeds meer en vaker naast in plaats van onder de sessieleider opstelde. Ongevraagd had de groep een nieuwe vader gekregen, die met onverdiend gezag zich een positie aanmeette die hem niet paste. Emotioneel perceptief als hij meende te zijn, hoewel overgoten met de saus van zijn eigen kwetsuur die juist dit soort sociale verschijnselen uitvergrootte en uit het lood trok, meende hij te spreken namens allen toen hij heftig tegen de goede man uitviel om hem zijn plaats te wijzen. Natuurlijk zei dit evenveel over hemzelf als over het object van zijn aanval, maar zijn volgende herinnering was toch echt een gezamenlijke wandeling met deze man waarin de laatste uitputtend analyseerde waar zijn diepgevoelde behoefte om de vaderrol te spelen toch vandaan kwam. Episodes als deze regen zich aaneen, hem de reputatie bezorgend van een *angry young man*, een tweede John Osborne of een herrezen James Dean, weliswaar boos maar desalniettemin een belofte, een epitheton dat hem ook op zijn 46ste levensjaar nog aankleeft. *Pathetic*, zoals de Engelsen zeggen.

Maar zoals gezegd: vaders zijn er in soorten en maten. Twee vaders heeft hij tot nog toe gehad (en hij kan zich als vader niet voorstellen er nog zo een te zullen ontmoeten) waarbij het script zich niet op de gebruikelijke wijze voltrok; geen worsteling, geen bokswedstrijd, geen moord. De eerste vader was een oudere man die met onverhulde spot zijn wild zwiepende uithalen pareerde. Drie lessen had deze man voor hem in petto, die hij zelf nog eens expliciet verwoordde, met verstikte stem en luid snotterend, op de altijd te vroege begrafenis van wijze mensen. Wat morgen kan, hoeft niet vandaag. Wijsheid is er in vele varianten. Laat van tijd tot tijd de teugels vieren. Korter kan het niet, en hij ervaart nog dagelijks de wijsheid van deze inzichten, hoewel hij ze ook dage-

lijks met voeten treedt. Maar over deze vader gaat het hier niet: God hebbe zijn ziel.

De andere vader was vooral een intellectuele *pater*, maar tegelijk meer dan dat. De eerste ontmoeting staat hem nog helder voor de geest. Het moet in de Amsterdamse Oudemanhuispoort geweest zijn, een van die grote, arena-achtige collegezalen die je daar hebt. Niets over Heidegger, Nietzsche, Plato en al die andere verraderlijke zelfreferentiële filosofen in zijn colleges, maar in plaats daarvan Weber, Hayek, Unger, Bourdieu, kapitalisme, ondernemingsraden, inkomensongelijkheden, kiesstelsels, eigendomsrechten en hier en daar een vleugje Kant. Die kleine driftige, licht bezeten, bezwete, bebaarde man daar op dat podium legde de studentenschare de hedendaagse wereld uit en wist politiek, economie en cultuur in een virtuoos verhaal te verbinden, terwijl zij zich blindstaarden op kleine beslommingen, zingeving, de eigen plaats in de samenleving, de verachtelijkheid van het burgerlijk conformisme, of zoiets futiels als de betekenis van voetnoot zeven in Heideggers *Zijn en Tijd*. Wat nu einde van de grote verhalen? Terwijl de bommen kraakten, de jets overscheerden en de schepen zonken, verloren zij zich in nietszeggendheden en spon hij weidse utopische vergezichten uit draden van sociaal-wetenschappelijkheid. Het is lastig te dateren, maar hij heeft sterk het idee dat zijn afkeer van de filosofie (lastig te rijmen met zijn gooi naar de leerstoel die deze vader vacant laat) is te herleiden tot die uitgesproken onfilosofische want sociaal-wetenschappelijke colleges ergens in het begin van de jaren negentig, de jaren van Reagan, Thatcher, Lubbers en Kok.

Vele ontmoetingen volgden: hij specialiseerde zich in politieke en sociale filosofie, het vakgebied van de kleine bebaarde Duitse professor, schreef op zijn instigatie een boek en werd later zelfs promovendus bij deze man, die een brandend pad voor hem baande door de uitgebreide sociaal-wetenschappelijke literatuur die de eeuw van de sociale wetenschappen van pakweg 1880 tot 1990 had opgeleverd. Onafzienbaar waren zijn leessuggesties: Weber, Bourdieu, Polanyi, Marx, E.P. Thompson, het Brenner-debat... en lang niet altijd was hem duidelijk wat nou nut en noodzaak van de vele boeken en teksten waren voor het probleem dat voorlag: niet meer dan het volgende paper, hoofdstuk of stuk. Pas later besepte hij dat dit leeswerk een staalkaart van mogelijke so-

ciaal-wetenschappelijke redeneringen omvatte, die hem ook nu nog in staat stelt sneller zijn weg door papers te banen dan anderen ooit zullen kunnen. Met minimale inspanning had hij zich via dit leeswerk een weg gebaad door een zich immer uitbreidende chaos van standpunten, redeneringen, stellingnames en posities. Het voelt alsof hij nu, negen jaar nadat hij de vleugels heeft uitgeslagen en de schaduw van zijn promotor is ontglipt, nog altijd teert op het werk dat hij toen heeft gedaan, alsof hij nog altijd de redeneringen uit zijn proefschrift herkauwt. Zoals van schrijvers wordt gezegd dat zij steeds hetzelfde boek schrijven, zo ervaart hij zijn eigen werk als een variatie op de thema's die toen zijn gezaaid. Vruchtbare bodem zeker, maar vooral een uitmuntend zaaier.

Geen moordlust dan, geen ziertje doodslucht? Tsja, niet alles ging van een leien dakje. Hij herinnert zich nog als de dag van gisteren, het zal in het tweede jaar van zijn promotietraject zijn geweest, dat het verwijt klonk dat hij behalve voor globalisering nergens belangstelling voor had. Het klinkt hilarisch, want globalisering: gaat dat niet over alles? Maar het werd door hem destijds wel degelijk als een terechtwijzing ervaren: alsof hij geboren was als een zwaluw zonder lust tot hoogvliegen en schitterende pirouettes! En ja toen stond de moordlust even in zijn ogen te lezen. En ook doet de herinnering nog pijn aan een latere fase in het toch wat lastige proces van het schrijven van een dissertatie. Ze keken uit over de Gelderse Kade; de bloemen bloeiden, de zon scheen, de meeuwen hingen krijsend op de Zuidwestenwind en op tafel lag, met nog 22 maanden te gaan, de synopsis van zijn dissertatie. 'Dit is veels te veel', zei hij met Duits accent, 'en je hebt nog minder dan twee jaar'. In zijn stem klonk teleurstelling door. Hij weet niet of het heeft uitgemaakt, maar vermoedt dat de werkdrijf, de waarlijk monomane concentratie die in de daaropvolgende maanden uitmondde in een dissertatie die zes maanden na het verstrijken van zijn formele aanstellingsduur met een *cum laude* werd beloond, wel degelijk tot dat moment kan worden herleid. Moordlust constructief aangewend, ter meerdere eer en glorie van het collectief. Knikkers volgen altijd andere wegen dan je denkt. En de pirouettes van Egyptische zwaluwen zijn onvoorspelbaar, ook al keren ze seizoen na seizoen terug naar die schuur in Holysloot om te broeden.

Ook het motto waaronder deze periode stond was van hem: 'je moet een beetje dom zijn om te schrijven', was een van de onvergetelijke *bon mots* die hij hem toestopte, en daarmee werd bedoeld dat het beste de vijand is van het betere, oftewel: perfectionisme is voor Engelen, niet voor mensen. Een andere wijsheid die is blijven hangen en waarvan de geest over deze periode ook vaardig was, luidde: 'hij probeert ook maar wat'. Dit was het toegeeflijke antwoord van de Duitse vader op zijn veelal felle kritieken op een van de teksten die hij had gelezen: natuurlijk maakt de auteur conceptuele en empirische fouten, wie niet? Hij probeert immers ook maar wat, en daarvoor is hij te loven. Pas veel later beseftte hij dat dit de belangrijkste les was die het Europese conservatisme van Burke, Waugh en Oakeshott de ongeduldige wereldverbeteraar te bieden had; geen enkele omelet legitimeert het breken van ook maar een enkel ei. Wij functioneren allen onder de ondoordringbare sluier van de domheid die mensen eigen is. Zolang je dat beseft is er niets aan de hand, fout gaat het pas als je je eigen domheid voor wijsheid gaat aanzien. Een syndroom dat vaak bij bestuurders en politici toeslaat. Tot slot was er de notie van formuleerbaarheid; hij heeft er nooit bij stilgestaan, maar het is natuurlijk een lelijk germanisme. Formulieerbaarheid; het verwees naar het ambacht van het ene woord na de andere, de ene zin na de andere, de ene alinea na de andere. De academicus als timmerman. Trots en nederig tegelijk. En zo is het maar net. Hij selecteert er tegenwoordig zijn promovendi op. Niet de heroïek zoekt hij, maar de nederigheid.

En ondertussen schaatsten zij (in 1997: opstappen op de Amstel bij de Berlagebrug, naar Ouderkerk, van daar naar de Bots-holse plassen, door naar Vinkeveen en weer terug: een kleine 50 kilometer) en speelden zij squash, zaten zij in de sauna van Squash City, en bespraken zij tijdens de vele lunches die zij gezamenlijk nuttigden (haring voor de een en broodjes met kaas voor de ander) literatuur, politiek en later vooral de kunst van het opvoeden... Dat bood enige soelaas; hij schaatste harder (maar was ook 20 jaar jonger), squashte eigenlijk beter (maar was nu eenmaal iets minder leep en verloor dus), vond de ethno-literatuur waar de ander bij zweerde eigenlijk maar niets, en meende heimelijk dat hij een betere vader was (iedereen die voor 1960 was geboren was immers een *absentee father* ook al wist hij niet of

dat ook voor hem gold).

Maar wat uiteindelijk, als je alles bij elkaar optelt en aftrekt, het zwaarste weegt is niet de genoegdoening, noch de onschatbare intellectuele erfenis maar de *habitus*; altijd kritisch, altijd precies, altijd eerlijk, altijd terecht en meestal onuitstaanbaar...

Veit, geen betere intellectuele vader dan jij had ik me kunnen wensen, voorbij de moordlust, voorbij de doodsangst, en eigenlijk zou iedere promovendus een intellectuele vader als jij verdienen, of hij dat nu apprecieert of niet (en ik meet mij aan dat het aan velen niet is besteed). Het is daarom te hopen dat jij ondanks je emeritaat voor nog minstens twee of drie promovendi die rol mag spelen van wijze gids in de duistere wereld van academische strijd. Vader en vriend, vriend en vader: ik heb je lief..

En onze held? Hij moordde voort, de ene trofee na de andere aan zijn scherpe pen rijgend...

Lessen in complicerende filosofie

filosofisch reflecteren op nieuwe diagnostiek voor de ziekte van Alzheimer

Marianne Boenink

Nieuwe diagnostiek voor de ziekte van Alzheimer: het is misschien een wat omineus onderwerp voor een essay ter gelegenheid van het emeritaat van je voormalige promotor. Mijn keuze voor dit onderwerp heeft dan ook vooral met mijn eigen ontwikkeling te maken. Ik ben na mijn promotie, inmiddels al weer geruime tijd geleden, in de techniekfilosofie beland. Daarmee ben ik nogal afgedwaald van het onderwerp van mijn promotie-onderzoek: de rol van filosofie en literatuur in normatieve oordeelsvorming. Op dit moment bereid ik een onderzoeksproject voor dat zou moeten bijdragen aan de ontwikkeling van een verantwoorde nieuwe diagnostiek voor Alzheimer. Het moet een interdisciplinair project worden, waarin techniekontwikkelaars, medici, sociale wetenschappers en filosofen samenwerken. Zo'n samenwerking roept onvermijdelijk de vraag op welke bijdrage je als filosoof kunt leveren. Denkend over mijn eigen rol, blijk ik wel degelijk gevormd door mijn promotietijd en mijn promotor. Mijn gedachten over hoe (en vooral ook: hoe niet) te filosoferen hebben veel te maken met de 'tacit knowledge' die ik in die tijd heb verworven. Niet door expliciete ge- of verboden, maar door het voorbeeld, de disposities, routines en vanzelfsprekendheden van mijn leermeester. Wat volgt, is een poging om enkele van die impliciete lessen over 'hoe te filosoferen' te expliciteren en naar een geheel andere context te verplaatsen.

Denken over nieuwe diagnostiek voor de ziekte van Alzheimer

De ziekte van Alzheimer is in onze tijd een veel voorkomende en gevreesde vorm van dementie. Ze begint met geheugenklachten, waar later vaak ook spraak-, motorische en oriëntatiestoornissen bij komen. De ziekte komt steeds meer voor als gevolg van toenemende vergrijzing, zowel in de westerse als de niet-westerse wereld. De diagnose 'Alzheimer' is notoir moeilijk te stellen. De

huidige 'gouden standaard' voor diagnostiek is het aantonen van abnormale ophopingen van eiwitten (plaques) in de hersenen na het overlijden. In de praktijk wordt er gewerkt met een 'zilveren' standaard: een combinatie van neuropsychologische tests, bloedonderzoek, EEG's en MRI-scans levert een serie resultaten op, die in een multidisciplinair team worden geïnterpreteerd. De diagnose Alzheimer wordt doorgaans pas gesteld als iemand al geruime tijd (vaak 5-6 jaar) klachten heeft.

Er is voor de ziekte van Alzheimer geen therapie beschikbaar. In het laatste decennium zijn enkele medicijnen ontwikkeld die de ziekte kunnen vertragen, maar die lijken alleen effectief bij een beperkte groep patiënten. Welke dat precies zijn is lastig te bepalen. Daarnaast zijn er vormen van ergotherapie en andere bezigheden (zoals zingen in een koor!) die de ontwikkeling van Alzheimer gunstig lijken te beïnvloeden. Ook wordt er onderzoek gedaan naar mogelijk verband tussen voeding en Alzheimer. In geen enkel geval is er een eenduidige oorzaak-gevolg-relatie aangetoond. Wie Alzheimer heeft, gaat nog altijd steeds verder achteruit, heeft steeds meer (mantel)zorg nodig, en uiteindelijk volgt vaak opname in een verpleeghuis.

Er worden op dit moment, onder andere in Nederland, nieuwe diagnostische technieken voor Alzheimer ontwikkeld. Het gaat om beeldvormende technieken (zoals PET- en MRI-scans) en om chemische analyses van ruggemergvocht (Cerebro Spinal Fluid, CSF). In alle gevallen wordt er gezocht naar goede moleculaire 'biomarkers': eiwitten die kunnen fungeren als verklikker van een beginnend ziekteproces. Idealiter houdt zo'n biomarker duidelijk verband met de moleculaire processen die Alzheimer veroorzaken, wordt hij vroeg in het ziekteproces manifest, en laat hij zich goed zichtbaar maken op scans of in het laboratorium. Dergelijke biomarkers zouden enerzijds kunnen fungeren als een middel voor vroegdiagnostiek, wellicht zelfs voordat de eerste symptomen optreden. Anderzijds zouden ze aanknopingspunten kunnen bieden voor ontwikkeling van nieuwe therapieën die op de eiwitten in kwestie aangrijpen.

Op dit moment zit het meeste onderzoek nog in het stadium van dierexperimenten, en gaat het voornamelijk om beloften en verwachtingen voor de toekomst. Juist daarom is het belangrijk nu na te denken over de vraag in hoeverre de beloofde nieuwe

technieken ook echt wenselijk zijn. Zijn nieuwe technieken eenmaal uitgekristalliseerd tot bijvoorbeeld een prototype of een diagnostisch instrument waarmee klinische experimenten gedaan kunnen worden, dan valt er vaak nog maar weinig bij te sturen en wordt de samenleving geconfronteerd met 'voldongen feiten'.

Denken over wenselijkheid van nieuwe diagnostiek is niet alleen een zaak voor biomedisch onderzoekers. De diagnostiek zal aanvaardbaar moeten zijn voor toekomstige gebruikers (patiënten, medische professionals), maar ook draagvlak moeten hebben bij andere betrokken partijen (mantelzorgers, overheid, verzekeraars, brede publiek). Hoe kan filosofie bijdragen aan het denken over nieuwe diagnostiek voor Alzheimer?

Les 1: filosofie moet praktisch zijn

Deze les is allereerst een waarschuwing tegen filosofen-filosofie. Hoewel veel filosofische reflectie voortkomt uit alledaagse, maatschappelijke problemen, blijkt het al te makkelijk die herkomst uit het oog te verliezen. Volstrekt hypothetische gedachte-experimenten, conceptuele scherpslijperij, buitengewoon heldere en logische argumentatie-analyses: ze verleiden de filosoof vaak tot intellectuele spelerei die nauwelijks nog relevantie heeft voor de oorspronkelijke problemen. Filosofie, en zeker 'praktische filosofie', dient wel ergens over te gaan! Het is dus niet genoeg om te zeggen dat mijn filosofisch onderzoek is ingegeven door vragen rondom Alzheimer; die motivatie moet de hele onderzoeksopzet doortrekken.

Maar 'praktisch' heeft hier ook nog een andere, minder voor de hand liggende betekenis. Filosofen hebben de neiging om vragen naar wenselijkheid op te vatten als reguleringsvragen (het domein van recht en politiek), of als morele kwesties (het domein van het vrije individu). Juist het 'maatschappelijke middenveld', het domein van instituties, praktijken, gewoontes en habitus, blijkt vaak genegeerd te worden. Politieke, juridische en morele oordeelsvorming komen echter niet in een vacuüm tot stand. Ze zijn diep geworteld en mede bepaald door sociale structuren en interpretatiekaders. De vrijheidsgraden van politici die nieuwe wetgeving overwegen of van individuen die zelfstandige keuzes maken, zijn daardoor meestal veel minder groot dan men zou verwachten.

Ook bij de vraag naar de wenselijkheid van nieuwe diagnos-

tiek voor Alzheimer ligt het voor de hand die op te vatten als een reguleringsvraag (zou deze diagnostiek toegelaten moeten worden?) of als een morele vraag (is gebruik van dergelijke diagnostiek wenselijk?). Zoals zo vaak bij discussie over nieuwe technologie, gaan die twee typen vragen gemakkelijk een verbond aan: ja, de diagnostiek is toelaatbaar, mits het individu vrij is zelf te beslissen of ze er gebruik van wil maken of niet. Daarmee wordt de besluitvorming en de verantwoordelijkheid bij politici en bij individuele gebruikers gelegd, zonder te kijken naar het tussenliggende niveau: de praktijk waarin die nieuwe diagnostiek zou moeten gaan functioneren.

Nemen we die praktijken wel in ogenschouw, dan komen tal van nieuwe vragen op. Allereerst natuurlijk: hoe zou de nieuwe diagnostiek voor Alzheimer kunnen gaan interveniëren in de bestaande *diagnostische* praktijk? Gaat ze de bestaande multidisciplinaire aanpak verdringen? Wordt Alzheimer diagnostiek dan uitsluitend het domein van bijvoorbeeld radiologen? Zou daarmee iets verloren gaan? Het is niet ondenkbaar dat de diagnose Alzheimer en de subjectieve ervaring van de patiënt verder uit elkaar komen te liggen als nieuwe vormen van diagnostiek moleculaire processen zichtbaar kunnen maken lang voordat er klachten zijn. Hoe zouden gezonde mensen reageren op het bericht dat ze het beginstadium van Alzheimer hebben? Ook nu is deze diagnose voor sommigen al een reden om tot zelfdoding over te gaan op het moment dat ze daar zelf nog over kunnen beslissen, getuige de dood van Hugo Claus en de recente documentaire 'Voor ik het vergeet...'.

Dat maakt al duidelijk dat nieuwe diagnostiek ook zal interveniëren in een *culturele* praktijk, waarin Alzheimer vaak als schrikbeeld fungeert. In een samenleving die een groot beroep doet op cognitieve vermogens en autonomie, is de ziekte van Alzheimer al snel identiek aan een brevet van onvermogen. Daarbij wordt het beeld van Alzheimer echter bepaald door het meest vergevorderde stadium van de ziekte. Zou die negatieve beeldvorming verminderen als de diagnose eerder en vaker gesteld kan worden, of zal ze juist toenemen?

Een derde praktijk waarin de nieuwe diagnostiek iets teweeg zal brengen, is de huidige *zorgpraktijk* voor Alzheimer. In hoeverre wordt die zorg meer biomedisch georiënteerd als de dia-

gnostiek vooral op de moleculaire basis van de ziekte wordt gericht? Als dat het geval is, gaat er dan iets verloren? Zou Alzheimer misschien ook zichtbaarder kunnen worden doordat mensen vaak langer met de diagnose leven? In hoeverre zal hun leven daardoor verstoord raken (bijvoorbeeld omdat ze regelmatig op controle moeten om de ontwikkeling van de ziekte te laten volgen), of zijn ze juist beter in staat te blijven doen wat ze graag willen?

Veel van deze vragen zijn nu nog nauwelijks beantwoordbaar. Er is veel onzekerheid over de werking en bruikbaarheid van de nieuwe technieken, en het is mede daardoor moeilijk te voorspellen wat die technieken in de diverse praktijken zullen gaan doen. Dat zou tot de conclusie kunnen leiden dat een zinvolle discussie over de wenselijkheid van de nieuwe technieken uitgesteld moet worden tot er meer duidelijk is over de mogelijkheden en beperkingen van de nieuwe technieken. Maar ook op dit punt kan filosofische reflectie voorkomen dat al te simpele beelden de discussie bepalen.

De wetenschappelijke en klinische waarde van diagnostische technieken wordt doorgaans bepaald volgens specifieke wetenschappelijke methoden. In die methoden wordt de technologie opgevat als een apparaat, dat met een bepaalde input automatisch een bepaalde output zou moeten genereren. Wat buiten beeld blijft, is dat dit automatisme alleen maar werkt als het apparaat in kwestie in een specifieke praktijk wordt ingezet. Radiologisch assistenten moeten bijvoorbeeld bepaalde vaardigheden hebben om een kwalitatief goed beeld te produceren, patiënten moeten in staat zijn om voor een bepaalde tijd een bepaalde houding aan te nemen, radiologen moeten in staat zijn afwijkingen te herkennen, et cetera. Als een techniek in de onderzoeksfase goed lijkt te werken, dan leidt dat niet alleen tot bredere invoering van het apparaat in kwestie, maar wordt ook de daarbij behorende praktijk mee getransporteerd – anders is immers de effectiviteit van de technologie niet langer gegarandeerd. Dan is het echter wel zo handig om van tevoren de vraag te stellen of die praktijk voldoende aanvaardbaar en haalbaar is.

Les 2: Ga grensoverschrijdend te werk

Praktijken en problemen houden zich niet aan de indeling van academische disciplines. De meerwaarde van een filosoof zit voor een belangrijk deel in haar weigering zich tot één perspectief of theorie te beperken. Door open te staan voor uiteenlopende benaderingen kunnen verbanden gelegd (of hersteld) en vergelijkingen getrokken worden. Dat kan resulteren in een meer samenhangende visie, maar soms is het al heel wat als je kunt verhelderen waarom er rond een kwestie zoveel (spraak-)verwarring is. Door de vergelijkende blik is het vaak ook makkelijker te zien welke vooronderstellingen een rol spelen en hoe houdbaar die zijn. Daarbij hoeft de filosoof zich niet noodzakelijk als opperscheidsrechter op te stellen. Alleen al het expliciteren, analyseren en met elkaar confronteren van uiteenlopende visies en benaderingen kan betrokkenen met andere ogen naar hun eigen bezigheden laten kijken. En zelfreflectie is vaak een motor voor verandering.

Een van de leuke kanten van de filosofie is dan ook dat je je overal in kunt verdiepen en mee mag bemoeien. Naast bedachtzaamheid zijn nieuwsgierigheid en intellectuele gulzigheid belangrijke filosofische deugden! Alleen al voor het opzetten van het onderzoeksproject naar de nieuwe diagnostische technieken voor Alzheimer heb ik me verdiept in de wereld van amyloid-beta en tau-eiwitten, in de fysica van scanners en de moleculaire chemie van ruggemergvocht en bloedplasma, maar ook in de neuropsychologie, in kwalitatief onderzoek naar zorg voor Alzheimerpatiënten en de ervaringen van mantelzorgers, en in procedures voor de goedkeuring van nieuwe technologie. Bovendien heb ik goede redenen om de romans *Hersenschimmen* van Bernlef of *Scar Tissue* van Michael Ignatieff weer eens uit de kast te halen. En wat te denken van het boek dat de echtgenoot van Iris Murdoch over het dementieringsproces van deze filosofe schreef?

Filosofie die praktisch relevant wil zijn, moet empirisch geïnformeerd zijn. Kennis van wetenschappelijk onderzoek op het terrein van Alzheimer is daarom van belang. Maar soms is zelfs een ruime wetenschappelijke blik niet genoeg. In de wetenschap overheerst immers het 3^e persoons-perspectief, dat objecten of processen beschrijft en probeert te verklaren. Voor het 1^e persoons-perspectief, de manier waarop mensen over zichzelf en

hun wereld praten, zijn andere methoden nodig, zeker als kwalitatief georiënteerd onderzoek schaars is. Een filosoof moet soms de methoden van de onderzoeksjournalist of de antropoloog inzetten om zicht te krijgen op de 'geleefde praktijk' (met excuses voor de lelijke uitdrukking). Meelopen in het lab waar de dierexperimenten plaatsvinden, observeren hoe iemand het traject voor diagnose van geheugenproblemen doorloopt, meepraten in het Alzheimer-café: het zijn geen activiteiten die doorgaans tot de taakomschrijving van filosofen gerekend worden. Toch is dit het soort methoden waardoor gevoel voor nuances, voor verschil in perspectief tussen betrokkenen ontstaat. Zulke nuances en verschillen blijven in meer kwantitatief georiënteerd onderzoek gemakkelijk onderbelicht, of worden weggeschreven in wat als vanzelfsprekend wordt voorondersteld.

Er is dus niet één filosofische methode. Sterker nog, filosofen die er slechts één methode op na houden zijn doorgaans niet de beste filosofen. Het nadeel van die zwakke filosofische identiteit is dat de grenzen van de filosofie met andere vakgebieden poreus zijn. De meerwaarde van een filosofisch onderzoek is geen gegeven, maar zal steeds opnieuw weer bewezen moeten worden.

Les 3: Gooi zaken nooit te snel op één hoop, ofwel: disaggregeer!

Wees kritisch op elke neiging tot generaliseren en abstraheren – hetzij van je zelf, hetzij van anderen. Deze les is misschien wel de belangrijkste van mijn promotietijd geweest, en in elk geval de meest karakteristieke. De Platoonse neiging om steeds de eenheid in de verscheidenheid te willen zien, zorgt er maar al te vaak voor dat interessante en relevante verschillen genegeerd worden. Niet alleen in de filosofie, ook in de wetenschap.

Het biomedisch onderzoek naar Alzheimer wordt bijvoorbeeld gestuurd door de gedachte dat er één fenomeen is dat met de ziekte van Alzheimer correspondeert, en dat het er om gaat de biologische basis van dat fenomeen te onthullen. Die biologische processen blijken echter bepaald niet lineair, maar (voor zover ze al duidelijk zijn) bijzonder complex. Hetzelfde geldt voor de klachten en symptomen die mensen rapporteren. Hoe zinvol is het dan om te blijven spreken over 'Alzheimer'? 'It depends', om een fameuze uitdrukking van mijn leermeester te gebruiken. Vanuit

medische optiek bezien kan één etiket voor een complex fenomeen handig zijn, bijvoorbeeld als aan de verschillende fenomenen één therapie of één zorgtraject gekoppeld wordt. Het gebruik van zo'n ziekteconcept heeft dan (evenals die van andere concepten) een pragmatische basis. Dat brengt echter ook met zich mee dat eenzelfde concept in andere contexten totaal verschillende betekenissen kan hebben. Het Alzheimer-begrip van de MRI-ontwikkelaar is anders dan de Alzheimer van de mantelzorger, die weer verschilt van de Alzheimer in de statistieken van de verzekeraar. Technologische innovaties in de diagnostiek worden gepresenteerd alsof al die betekenissen naadloos op elkaar aansluiten. In plaats van dat voor gegeven aan te nemen, moet een filosoof juist onderzoeken in hoeverre zo'n aggregatie al dan niet legitiem is.

Complicerende filosofie

Deze drie lessen vormen samen geen handboek voor de filosoof in spe. Allereerst zijn het er maar drie; er waren ook andere denkbaar geweest. Bovendien verliezen ze, zoals alle geboden, voor een deel hun kracht wanneer ze geëxpliciteerd worden. Zoals gezegd zijn ze vooral geleerd door middel van observeren, navolgen, meewerken, uitproberen, laten corrigeren in de meester-gezel-verhouding. Je moet het zien voor je door hebt, om Neerlands orakel Johan Cruijff te parafraseren

Het expliciteren van deze lessen maakt het echter mogelijk te zien welk effect ze gezamenlijk bewerkstelligen. De filosofische stijl die ik tijdens mijn promotie heb aangeleerd is die van de 'complicerende filosofie', die zaken altijd ingewikkelder maakt dan ze aanvankelijk lijken. Daar is niet één methode voor; het kan op veel manieren. Door over de grenzen van vakgebieden of theorieën heen te kijken, te vergelijken en verbanden te leggen – door als het ware uit te zoomen. Maar ook door concepten onder de loep te nemen en op te delen in betekenisvollere eenheden, of door de vooronderstellingen van een benadering bloot te leggen – door in te zoomen.

Weg dus met het idee dat filosofie 'verheldert', problemen oplost, fundamenteën blootlegt. Filosofie maakt problemen, legt de vinger op verschillen, wijst op blinde vlekken, produceert verschillen – en het is niet zonder meer gezegd dat die zich vervol-

gens beter of makkelijker laten gladstrijken. De subsidieverstrekker van mijn onderzoeksproject is dus gewaarschuwd: de kans is groot dat dit project niet tot heldere richtlijnen en criteria gaat leiden, maar vooral laat zien hoe ingewikkeld en betwistbaar de zaken zijn. De winst daarvan is dat het noopt tot bescheidenheid en voorzichtigheid, zowel bij de filosoof zelf als bij degenen die in de praktijk rondom Alzheimer betrokken zijn. Laat dit dan het motto zijn van de Bader-groep onder de filosofen: gemakkelijker kunnen we het niet maken, wel interessanter en relevanter.

A critical academic and patient supervisor

Ahmet Akgündüz

In the early 1990s I decided to write a PhD thesis on Turkish immigrant entrepreneurship in Amsterdam's garment sector, what was then a new phenomenon attracting the attention of both the media and Dutch authorities. I was quite adamant that I would only seek to address theoretical issues pertaining to the subject from a structural – meaning a (neo-)Marxist – perspective; its policy-oriented aspects were not of interest to me. Who would agree to be the supervisor of such a study, I wondered. And who would give me total freedom in terms of the project's timing and planning? Since I initially failed to see an apt supervisor at the University of Amsterdam, where I was based, I informed acquaintances about what I was seeking. One acquaintance who was familiar with my approach could suggest someone. In fact, she did little less than extol the name Veit Bader.

Coincidentally, at one point before, when endeavouring to collect some information on critical Dutch social science research, I had come across one of Veit Bader's articles, 'Nieuw racisme of neo-nationalisme?' in the Dutch periodical *Komma* (1985, 5:1). Both the appealing title and an interesting list of references compelled me to photocopy the article, to have a look during my free time. But I couldn't help worry that my topic would fall outside his main areas of interest. I was assured by my acquaintance that it would not. Before long, I came upon Veit Bader's two-volume work *Ongelijkheden en collectief handelen* (co-author of the first volume is A. Benschop) at a bookstore, and bought both. This was a comparative study on complex theoretical issues, and I tried to read certain sections that piqued my curiosity. I was soon convinced that I had found a supervisor.

Upon entering Veit's office to talk about my PhD proposal, my eyes immediately caught sight of my manuscript. It was laid out on his overflowing desk, almost every margin of the first page filled with question marks and tiny, barely legible handwriting. Even some words in the title of the proposal were challenged. It

was a rather embarrassing moment for me. Admittedly, I could not help but wonder if Veit would be the right supervisor for me. At the same time, however, I was impressed by his meticulous reading and at short notice; I had submitted the proposal much later than promised. During our meeting, Veit's views came across as straight and sharp. I defended my approach and what I had written in the same vein, though I ultimately agreed to rewrite the whole proposal and reconsider some issues. Later, reflecting on the meeting, I came to appreciate Veit's remarks – and criticisms – on the style of my academic writing, the proposal itself and social science research. Some years later, I would again encounter Veit's views on social science research in an even more detailed, tightly argued form. His chapter 'The Arts of Forecasting and Policy Making' in the self-edited volume *Citizenship and Exclusion* (1997, London: MacMillan) is still one of the best articles of its kind. But back in 1993, however, his criticism of my approach was the critique I had most difficulty in considering. Still, I recognised that Veit was not criticising the approach itself, but rather, its weak sides. He helpfully suggested I read other references not directly linked to the research subject, for example, *Outline of a Theory of Practice* by Pierre Bourdieu.

Some weeks later, I submitted a new version of my proposal. We discussed it and Veit found that, though some minor alterations were needed, it was good. In the meantime, to clue him in more on how I write – that is, with hopes of buttressing my claim that I would write a good thesis – I presented the professor with a barely finished article on labour migration from Turkey to Western Europe and a paper about Dutch minority policy that I prepared for an international conference. I expected the pieces to be given a quick look, if that. But Veit did far more; he not only read both papers, but also spared time to talk about them with me.

Veit also tried to find an AIO position for me at his department, an opportunity that would enable me to conduct my PhD research in a subsidised manner. This was important because the centre at the University of Amsterdam with which I was affiliated would soon be closed down. But it soon became evident that his department could not offer me a position. A few weeks later, Veit informed me that a different opportunity had emerged. Rinus Penninx was about to arrive at the University of Amsterdam to

became the director of a new institute, the Institute for Migration and Ethnic Studies (IMES). Shortly afterwards, just as Veit said, Rinus would phone me. He inquired if I would be willing to supersede my proposal by a new, larger project on the subject and whether I would agree to work with Jan Rath, who was to become the director of IMES after Rinus, on it. My answer was yes for both. Rinus, Veit and I met twice to review the new research proposal written by Rinus. However, as the project was about to begin – and expected to be successfully completed by a team of researchers under Jan’s spirited management – I realised I would, for personal reasons, have to quit this particular assignment. I felt sorry to take up Veit Bader’s time with the project, on which I could not work anymore.

Now all I could say to Veit was that I would certainly find the time to write a PhD thesis on another subject. That subject was labour migration from Turkey to Western Europe during the official recruitment period. Thankfully, Veit’s response was positive. But I could not say anything more than that. Nor had I been able to submit a written proposal; my thesis remained a vague verbal promise for quite a long time. There were two main reasons for this. First, although I knew there was a great need to have a good study on the subject, it was not yet clear to what extent I could access sources – in particular, primary sources – and thus in which direction I would take the research. It was therefore not realistic to begin outlining a project and formulate research questions. Second, it seemed unreasonable to take up Veit’s time again to discuss a new proposal.

It was my luck that Rinus allowed me to stay at IMES and to work as I wished, and Veit was affiliated with IMES. Some two years later, I sent the first chapter of my PhD thesis to Veit. He returned it with useful remarks and a letter enclosed. In his kind letter, he congratulated me ‘for this excellent chapter’, adding that he expected my PhD thesis to be a very good one. This was very validating, for Rinus had already praised an article version of the chapter that I had written for an international periodical. Rinus and Veit soon became the official supervisors of my PhD thesis, *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974*. They put their blind trust in me, and did not ask how the study would develop, nor did they put pressure on me as far as scheduling.

This was particularly important to me in terms of personal reasons and my preferred style of working. I met them twice – in the middle of whole process and upon completion of the thesis – to talk about the chapters. No doubt, I greatly benefited from their comments. Also, the lessons I learned from Veit’s suggestions and criticisms during the initial PhD proposal process were helpful along the way.

Modernisme, cultureel geheugen, illegaliteit

Yolande Jansen

Veit Bader als promotor en als filosoof

W aarschijnlijk zijn er in de wereld meer dan twintig dikke mappen in omloop met op de achterkant zoiets als ‘commentaar VB op eerdere versies manuscript’. In die mappen liggen honderden geprinte, getypte of handgeschreven pagina’s. Ze zijn allemaal zorgvuldig met rode pen onderstreept en er staan in miniscuul handschrift geschreven commentaren naast, gecombineerd met een heel systeem van omhoog en omlaag wijzende pijltjes. Soms ook wat *grumpy* gestelde visies, zoals ‘KT-Unsinn’, ofwel ‘Kritische Theorie-Unsinn’. In ieder geval is één ding vastgelegd: dit proefschrift heeft één lezer gehad die het helemaal tot op de voetnoten in minstens twee versies gelezen heeft. Als er data van binnenkomst en teruggave op al deze pagina’s waren aangegeven, zou ook nog geregistreerd zijn dat er zelden meer dan een week tussen inleveren en commentaar krijgen zat — een ongelofelijke luxe voor een promovendus.

Mijn herinneringen aan de gesprekken met Bader overlappen slechts gedeeltelijk met wat deze schriftelijke getuigen laten zien. Bader staat onder mensen die, zoals ik, aan de *humanities*-kant van de (politieke) filosofie zitten, bekend als iemand die nogal eens tamelijk bars uit de hoek kan komen, met name als het Franse filosofie of de Kritische Theorie betreft. Het was dus niet zonder aarzeling dat ik me bij hem had aangemeld, omdat ik me juist daarmee veel had beziggehouden. Maar het was vanwege een gedeelde visie op de onrechtvaardigheden en blindheden in hedendaagse debatten over migratie, multiculturalisme en secularisme dat ik het aandurfde om samen te werken – en hij kennelijk ook met mij.

Tijdens onze gesprekken ontdekte ik dat Bader een buitengewoon gedreven en genereuze denker is, en dat zijn soms wat barse uitingen samenhangen met de gedachte dat overtuigingen met emoties en al geuit moeten kunnen worden in een produc-

tieve intellectuele cultuur. De *moderately agonistic democracy*, Baders ideaal voor de democratie, is dus goed op zijn eigen karakter toegesneden. Maar inhoudelijk past die democratie ook bij hem vanwege het *gematigd* conflictueuze karakter ervan: hij wil dat intellectuelen ‘modereren’, matigen en bemiddelen, en kritisch zijn over begrippelijke *closures* die overhaast suggereren dat er uit bestaand onrecht geen geweldloze uitweg is. Beter analyseren, meer weten en ook een gevoeligheid voor *bürgerliche Kälte* vormen Baders inspiratiebron voor wat hij ‘institutionele verbeeldingskracht’ noemt (Bader 1998: 220). Dit begrip benoemt de culturele dimensie van wat vaak ‘institutional (re-)design’ wordt genoemd, en geeft aan dat emancipatoir denken bij Bader op de grenzen tussen politieke filosofie, cultuurfilosofie en organisatiesociologie balanceert.

‘Ach, die rotfilosofie’, zei Bader een keer tegen me. Daaruit mag een dosis persoonlijke frustratie spreken, maar ook een inhoudelijke afkeer van veel hedendaagse academische filosofie. Die laat genuanceerd differentiëren, pragmatisch oplossingen zoeken, een inzet voor ‘concreet utopisme’, liever aan anderen over. De politieke theorie enerzijds is vaak weinig institutioneel, sociologisch en historisch geïnformeerd en blijft hangen in de aloude *big tradeoffs* tussen principes. Een meer gedifferentieerd perspectief zou focussen op daadwerkelijke praktijken, waar meer kansen zijn op een gelijke verdeling van kosten en baten onder de verschillende betrokkenen (Bader en Engelen 2003). Anderzijds kan de meer klassieke tak van de filosofie, die in de *humanities* overigens vaak de enige is die serieus wordt gerecipieerd, de romantiek van het Revolutionaire moment, van ‘het nieuwe’ maar niet loslaten, met name in haar Franse variant. Hier wordt een in één of slechts enkele begrippen gevangen institutionele, ‘verdinglijkte’ orde, zoals ‘la police’ bij Rancière, of ‘la situation’ bij Badiou – om maar twee hippe helden te noemen – uitgespeeld tegen een politiek, ‘creatief’, schizofreen of evangelisch ‘event’. Zo keert de oude metafysische tegenstelling tussen het bepaalde en onbepaalde in eindeloze variaties terug. ‘*Difficile est satiram non scribere*’, zei Bader laatst na een radicale, maar toch vooral in enkele metafysische stellingen en de tekstinterpretatie van een Franse meester verzandende lezing. En hij ging vervolgens iets

nuttigs doen. Het werd geen satire, maar dat is misschien iets voor na het emeritaat?

Bader zelf paart een grote kennis van en respect voor liberaal-democratische instituties aan een radicale politieke visie die nergens de status quo verdedigt. Het betrekken van die plek is niet makkelijk, laat staan dat je het er jarenlang kunt uithouden en van daaruit visies op sociale ongelijkheden, racisme, cultuur en etniciteit, migratie, religie, burgerschap en postkoloniale verhoudingen kunt formuleren. Bader verwerkt altijd *up-to-date* wetenschappelijke en contextualiserende kennis en verweeft die met even gedifferentieerde normatieve perspectieven. Daarbij houdt hij ook nog vakkundig het eurocentrisme van bijna alle hedendaagse normatieve politieke filosofie op afstand, dat secularisme en modernisme niet kritisch bejegenet en impliciet of expliciet de morele superioriteit van de filosofische Rede verdedigt (zie bijvoorbeeld zijn discussies met Rawls en Habermas in 2007, hoofdstuk 3). Hij bedrijft zo een evenwichtskunst die de liberale democratie serieus neemt voor zover ze vrijheid en gelijkheid realiseert, maar die tegelijk kritisch en systematisch opspoort waar ongelijkheid en onvrijheid voortbestaan of in nieuwe vormen opkomen of terugkeren. Er zijn weinig mensen die genoeg overzicht, systematisch vermogen en inspiratie hebben om het op dit 'contactpunt' tussen historisch gevormde instituties en kritiek uit te houden.

Eerste verwantschap: modernistische dichotomieën en cultureel geheugen

Nu even terug naar dat minizinnetje naast een passage uit mijn proefschrift, 'KT-Unsinn'. Het zinnetje stond in de kantlijn van een weergave van Walter Benjamins commentaar op Marcel Proust. Het was een voorbarig zinnetje, dat reageerde op Benjamins interpretatie van Proust en niet op mijn interpretatie daarvan. Maar ik kon de spontane uiting van Baderiaanse woede wel hebben omdat het een kernpunt van onze overeenstemming raakte: namelijk ergenis aan de manier waarop het filosofisch modernisme een breed vertakt scala aan valse dichotomieën en dilemma's heeft gecreëerd waar de humanities en sociale wetenschappen maar niet overheen lijken te komen. Benjamin leest in het feit dat Proust de onwillekeurige herinnering aan toeval toe-

schrijft een manifestatie van de ‘isolierte Privatperson’ die in de moderniteit is ontstaan—met name tijdens het laat negentiende-eeuwse grootstedelijke kapitalisme. Voor de collectief ervaren ‘feesten en gedenkdagen’ van de traditie komt het toevallige samenkomen met een volstrekt subjectieve herinnering in de plaats (Benjamin 1980 [1938]: 611). Hij leest dus de Proustiaanse herinnering in de context van een algemene theorie over de moderniteit, waarin de relatie tussen individu en collectief wordt gespiegeld aan het modernistische beeld van de moderniteit zélf, als een breuk met een niet-modern verleden.

De modernistische, maar uiteindelijk metafysische denkfiguur die ten grondslag ligt aan de voorstelling van een radicale breuk tussen individu en collectief, moderniteit en traditie, is op allerlei manieren vertakt in hedendaagse theorievorming, hoewel ze *in abstracto* meestal niet meer onderschreven wordt. Ik geef een paar voorbeelden die ik analyseerde in mijn proefschrift, uit de teksten van hedendaagse Franse auteurs over de plaats van de Islam in een ‘geseculariseerde’ Republiek en onder condities van globalisering (van de socioloog Alain Touraine, de politicoloog Olivier Roy, de immigratiehistoricus Gérard Noiriel, de islamoloog Gilles Kepel, en de historicus Marcel Gauchet).

De visies van deze auteurs zijn inmiddels wereldberoemd, mede omdat ze worden gezien als tegenwicht tegen analyses van de Islam (en van moslims in Europa) die gebaseerd zijn op een geëssentialiseerd begrip van ‘cultuur’, dat wil zeggen op een vorm van culturalisme. Een dergelijk statisch cultuurbegrip komt voor in het werk van populaire auteurs zoals Samuel Huntington en Bernard Lewis, maar ook in een multiculturalisme dat wordt geformuleerd in termen van ‘behoud van eigen identiteit’. De problemen met zo’n cultuurbegrip zijn evident: ze dwingen migranten in het keurslijf van een ‘cultuur’ die met name de tweede generatie grotendeels vreemd is. Bovendien zetten ze de oriëntaliserende visie op de islamitische wereld voort, die ze nog als steeds als star and onmodern portretteren, en ze verblinden ons voor de identiteitspolitieke aspecten van hedendaagse politiek-religieuze claims.

De genoemde Franse theoretici formuleren ieder op hun manier de gedachte dat culturen, maar vooral hedendaagse ‘separaties’ tussen culturen, geconstrueerd worden in hedendaagse

politieke contexten. Ze leggen de nadruk op de gedeterritorialiseerde, gemonialiseerde versies van Islam in de context van de postnationale natiestaat. Olivier Roy bijvoorbeeld meent dat de Internet-Umma allesbehalve traditioneel is, maar in plaats daarvan een produkt van een volledig seculiere, geïndividualiseerde en postmoderne Islam. Hij spreekt daarbij van de ‘deculturalisering’ en ‘ontworteling’ van hedendaagse ‘neo-fundamentalistische’ jongeren. Noiriël sluit hierbij aan waar hij al in het gebruik van het begrip ‘tweede generatie’ een impliciet racisme en uitsluiting uit de Republiek leest die is gebaseerd op een naïeve sociologie. De zogenaamde tweede generatie is volgens hem in werkelijkheid volledig (en met geweld) geassimileerd in de Franse natiestaat. In beide visies kan elke vorm van multiculturalisme of pluralisme alleen maar illusies en vooroordelen in stand houden.

Een tweede stap die de Franse theoretici vaak zetten, is dat pluralisme een terugval in tribale, particularistische en premoderne patronen legitimeert. Naar aanleiding van rellen in de *banlieues* spreekt Touraine van ‘démodernisation’, en Kepel over ‘stammen die hun communitaristische grenzen creëren rondom *projecten*, en niet op basis van een gemeenschappelijke erfenis’. Gauchet ten slotte spreekt over het ‘omslaan’ van het moderne universalistische burgerschap in een particularistische, identiteitspolitieke opvatting van burgerschap.

Mijn punt met betrekking tot de Franse alternatieven is dat ze zelf nauwelijks gedifferentieerder of minder abstract zijn dan het culturalisme, al worden moslims (en andere minderheden) dan ook niet meer als premodern gezien, maar eerder als hyper- of postmodern. Of de *femme voilée* en de *garçon arabe* nu gezien worden als diep traditioneel of als ontworteld, in ieder geval wordt hen de toegang tot een gematigde moderniteit bij voorbaat ontzegd door veel te algemene, dichotomische conceptuele schema’s en overdreven beeldvorming. De eigen, altijd ambivalente en complexe stemmen van migranten worden nauwelijks serieus genomen, laat staan dat ze zeggenschap krijgen over de definitie van wat nu eigenlijk modern is. Zo creëert de hedendaagse intellectuele elite zelf de oppositionele beelden van starheid en constructie die ze vervolgens gebruikt om het handelen van minderheden te analyseren, maar ook om beleid te schragen dat hen in veel te radicale termen verstaat en benadert. Ze draagt niet

alleen bij aan islamofobie in de publieke cultuur, maar ook aan een legitimatie voor 'buitengewone' maatregelen.¹

In mijn interpretatie van de Proustiaanse herinnering besteed ik aandacht aan Benjamins 'andere' lezing van die herinnering. In zijn laatste brief aan Adorno, van 7 Mei 1940, spreekt hij het vermoeden uit dat de ervaring van de verloren tijd, van het 'dit is het niet [dies ist es nicht]', een verscholen model heeft, namelijk dat van de precaire positie van de Joden onder het Franse regime van assimilatie, die aan het licht kwam tijdens de Dreyfus Affaire. Ik sluit op die interpretatie aan met de gedachte dat de isolatie van 'het individu' wel eens een stuk sterker zou kunnen zijn geweest voor de Franse Joden dan voor anderen. Ze was te wijten aan hun historisch-politieke isolatie onder het regime van een Republiek die het behoren tot een groep in naam van de *citoyen* had gedelegeerd. Precies deze constructie leidde tot een onbenoembare en paradoxale vorm van uitsluiting, en de herinnering hieraan zou ons tot voorzichtigheid moeten manen met hernieuwde pleidooien voor assimilatie en/of secularisme (en in deze interpretatie kon Bader zich wél vinden).

Bader heeft zelf heeft het nodige bijgedragen aan een cultuurfilosofische herziening van de ingesleten modernistische dichotomieën. In *Collectief Handelen* stelt hij een manier voor om culturele dynamiek en culturele traagheid samen te denken. De dynamiek van herinneren en vergeten speelt een belangrijke rol in de leerprocessen die betekenisgeving mogelijk maken. Cultuur wordt niet overgedragen als een ongebroken 'traditie' of een 'nationale cultuur'; met name conflicten op allerlei niveaus leiden tot transformaties, maar praktijken en betekenissen veranderen altijd. Echter, ondanks het feit dat cultuur dus altijd politiek en historisch is bemiddeld, is ze tegelijk ook zwaar, bezit ze een bepaalde textuur, en is ze niet zo maar manipuleerbaar. Vergeten speelt hierbij een belangrijke rol. Het leidt er niet toe dat het ervaren verdwijnt, maar dat het zo zeer eigen wordt, dat het relatief solide en habitueel wordt. Er is wel interactie tussen herinneren en vergeten, ook op een collectief niveau, maar de meest diepliggende, vergeten en tot gewoonte geworden lagen worden niet voor niets soms met sedimenten vergeleken.

Zo ontstaat een begrip van ervaring of subjectiviteit waarbij betekenis niet zomaar als geconstrueerd kan worden opgevat, en

postmoderne religie daarmee ook niet zomaar als ‘neo-religie’, of als niet meer dan identiteitspolitiek.

Wat historisch is gegroeid leidt tot stabiliteit die de historische dimensie is van de niet-beschikbaarheid van collectieve identiteit; er zijn grenzen aan de manipuleerbaarheid – ook al is men zich volledig bewust van de historische contingentie van gemeenschappen en de collectieve identiteiten die erop gebaseerd zijn (Bader 1990: 121).

Dit is een centraal punt waarop Bader en ik elkaar herkenden in de context van de debatten over multiculturalisme en secularisme: bijna alle hedendaagse visies in die debatten schuiven heen en weer tussen ofwel constructivistische ofwel essentialiserende visies op cultuur, en geen van beide doen recht aan de manier waarop culturele transformatie een buitengewoon complex en gelaagd proces is waarin familiale, groepsgebonden, nationale en meer globale vormen van overdracht met elkaar interacteren. Deze hoeven lang niet altijd te convergeren, maar kunnen ook getekend zijn door conflicten. Dat geeft een basis voor pluralisme, maar een ander, meer historisch gemotiveerd pluralisme dan dat van het liberale multiculturalisme.

Nog even terug naar de Kritische Theorie. Het zou Benjamin en Adorno geen recht doen om hen volledig binnen de grenzen van wat ik hier ‘modernisme’ noemde te plaatsen. Daarvoor waren zij te veel dialectici, die natuurlijk ook een complexer modernisme kunnen claimen. In die zin vallen zij zelf niet overal onder het verdict ‘KT-Unsinn’. Ik noemde al Benjamins reflectie op de positie van de Joden in de Republiek van de Dreyfus Affaire. De laatste brieven tussen Benjamin en Adorno zijn grotendeels gewijd aan herinneren en vergeten, en dat geldt ook voor Adorno’s ‘Meditationen zur Metaphysik’, het laatste hoofdstuk van de *Negative Dialektik*, die zijn voorbereid in zijn colleges over metafysica (1998 [1965]). Metafysische ervaring is voor Adorno met een terugkeer van het vergetene verbonden, in drie contrasterende vormen die samen de ambivalentie van dit soort ‘vergeten’ herinnering uitmaken: Ten eerste een vorm van geluk om kindertijderinneringen die zoets als ‘utopie’ laten doorschemeren.

Ten tweede een besef à la Brecht dat het 'paleis der cultuur uit hondenschijt is opgetrokken'. Het brengt zich te binnen dat cultuur, ook als die niet meer in termen van 'hoge cultuur' wordt verstaan maar in meer algemene zin, is opgebouwd uit door ellende getekend materiaal, en dat er niets speciaal rooskleurigs is aan de rol van cultuur in de politieke geschiedenis. En ten laatste speelt herinneren een rol op de manier van Schönbergs 'A Survivor from Warsaw' (1947), waarin een overlevende vertelt hoe een groep gevangenen een allang niet meer gezongen Joods gebed aanheft als er tegen hen tekeer wordt gegaan.

Voor Bader wordt de dynamiek van vergeten en herinneren een belangrijke bron voor een historisch gemotiveerd pluralisme, en hij neemt die dynamiek ook als een bron van weerstand tegen homogenisering serieus. Daarvoor vond hij andere bronnen dan de Duitse traditie waarin hij werd gevormd. Hij zelf heeft de keuze gemaakt om zowel stilistisch als met betrekking tot de auteurs met wie hij in discussie gaat, uit de traditie te stappen van de Oude Frankfurter Schule en van de godsdienstfilosoof Klaus Heinrich. Maar ik vermoed dat zijn motivatie voor multiculturalisme en zijn afkeer van secularisme zijn gerelateerd aan zijn vorming in deze traditie en in de Duitse geschiedenis; verwante vormen van herinnering die ik hier (veel te kort) bij Adorno onderscheidde, spelen ook een rol in de manier waarop Bader over cultuur en pluralisme denkt.

Hier ligt een punt waar nog wel over valt na te denken voor mensen die zich met de pluralisering van Europa bezighouden. Baders visie verdient het om in discussies daarover een belangrijk referentiepunt te worden. Zijn visie op cultuur en de rol daarvan bij het instandhouden en creëren van diepe ongelijkheden vertoont echter niet alleen verwantschap met die van bovengenoemde auteurs. Belangrijker is dat een Baderiaans pluralisme misschien ook sterker zou kunnen zijn als het zich met deze geschiedenis zou weten te verbinden. In gesprekken met studenten en promovendi refereert Bader vaak aan Klaus Heinrich, met name aan zijn *Versuch über die Schwierigkeit, Nein zu sagen*. Bader noemt hem zijn belangrijkste leermeester.² Ook Heinrich stond in de dialectische traditie en nam religie en mythe serieus als (ambivalente) bron van kritiek. Vanwege Baders overtuiging dat in de politiek, zoals Gentilis zei, de theologen moeten zwijgen, is hij

soms misschien wel erg voorzichtig met het laten meeklinken van deze kritische godsdienstfilosofische traditie in zijn politieke filosofie—maar misschien geeft hij met wat hij mondeling overdraagt ook een impliciete opdracht aan degenen die zich er met meer vanzelfsprekende afstand toe verhouden.

Tweede verwantschap: engagement. Illegaliteit, taal en herinnering

I am convinced that at present the affluent states, given all important differences of degree among them, by far do not meet their General Moral Obligations (...). Looking back from a possible future, the philosophical defenders of state-sovereignty, non-intervention, and restrictive admission in our day might look to those happier people like the philosophical defenders of slavery look to us (Bader 2005: 354).

Bader is geen filosoof die zich te buiten gaat aan moreel of verhalend proza. Daarom vielen me de bovenstaande zinnen op, in de conclusie van zijn artikel over de 'Ethics of immigration'. Ze spreken de inspiratie uit waarop Bader zijn oeuvre bouwde: ten eerste de erkenning van de diepe, structurele ongelijkheden tussen mensen en een geloof in de morele plicht er iets aan te veranderen. Ten tweede het idee dat moraliteit een zekere historische werking heeft (gehad). Ten derde het idee dat morele posities op zichzelf niets zijn en bruikbaar voor alles: filosofie moet deze morele verplichtingen op enigerlei wijze vertalen naar zodanig gedifferentieerde posities dat er ook politieke standpunten mee beargumenteerbaar worden. Het is echter misschien niet voor niets dat Bader juist in dit zinnetje ook de verbeeldingskracht in zijn werk laat doordringen. Het voltage van 'algemene morele verplichtingen' is laag.

Iedereen weet hoe wijd vertakt de ellende aan de Europese grenzen en in Europa's kampen, detentiecentra, asielcentra, en andere verblijfplaatsen voor 'illegalen' en andere uitgeslotenen inmiddels is. Het gaat me er niet om nog eens te herhalen hoe hard het beleid en de praktijken zijn. Ik denk ook niet dat een algemene kritiek van de mensenrechten in de voetsporen van Agamben en Badiou veel zal helpen. Met karakteristiek filosofisch

élan beweren zij dat de mensenrechten noch nationaal positief recht aan *sans papiers* veel te bieden hebben. Een sterke kritiek op deze gedachte en de formulering van een institutioneel alternatief is recent naar voren gebracht door Bas Schotel (2008), niet toevallig bij Bader gepromoveerd.

Er ligt denk ik een andere taak voor de *humanities*. Een onverschilligheid tegenover gemarginaliseerde groepen is ook in onze taal en waarneming verankerd geraakt, en de juridische en morele argumenten kunnen worden aangevuld door kritieken die zich op die culturele aspecten concentreren. Ik geef hier alleen een paar voorbeelden.

In de zomer van 2004 bezocht ik wat toen nog het Vertrekcentrum Ter Apel heette. Het was van een 'AZC' veranderd in 'Vertrekcentrum' en is inmiddels, na nog de naam 'Vrijheid beperkende locatie' te hebben gedragen, weer terug bij zijn eerdere naam en functie: AZC (asielzoekerscentrum). Het tempo waarmee deze 'locatie' van naam is veranderd en de namen die ze heeft gekregen, zeggen genoeg over de vraag of ze ook nog maar een spootje met het woord 'huis' of 'thuis' deelt. Eduard Nazarski, de huidige directeur van Amnesty International Nederland en toen nog voorzitter van VluchtelingenWerk Nederland, overdreef denk ik niet toen hij voorstelde over asielghetto's te gaan spreken in plaats van over asielcentra (in Corduwener 2004). Het AZC ligt aan het uiteinde van een lange weg die het dorp uit leidt, aan de Ter Apelerven, naast een aantal gebouwen waar toen borden van de NAVO op stonden. Helemaal aan het einde van de weg ligt een penitentiaire inrichting. Op een grauwe dag is het nergens grauer dan hier. Iemand heeft de fantasie gehad de weg hiernaartoe 'Nulweg' te noemen, een weg die toen ik er kwam dagelijks bewandeld werd door degenen die hier hun dagen sleten met wachten op een uitzetting die niet kon plaatsvinden. Iemand met een ander gevoel voor poëzie gaf de naam 'grutto' aan een woningblok in het AZC.

Ik heb geen bezwaar tegen de keuzes die de naamgevers maakten, elke naam was cynisch, naïef of anderszins problematisch geweest. Maar iets in de taal behoort de gebruikers te laten voelen dat 'er iets niet klopt'. De taal heeft de praktijk echter geaccepteerd en andersom wordt die daardoor ook genormaliseerd. We zouden hier naar de rol cultureel geheugen/vergeten kunnen vragen: wat kan het betekenen dat er van 1881 tot 1960 een synagoge in Ter Apel heeft gestaan, dat vrijwel alle Joden uit Ter Apel tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht, negenenveertig in totaal, maar dat er ook vanaf 1942 een kamp nabij Ter Apel heeft bestaan waar 300 Joden zijn tewerkgesteld alvorens te worden gedeporteerd? Kan een monument dat op de plaats van de oude synagoge is opgericht, in 2004, ook iets betekenen in relatie tot het AZC? (Voor gegevens zie Joods Historisch Museum).

Een tweede voorbeeld. 'Twaalf illegalen dood na bootramp bij Tunesië', kopte *de Volkskrant* op 21 juni 2003. Op 24 juni van hetzelfde jaar schreef *NRC/Handelsblad* onder een foto: 'Illegale immigranten rusten uit op het strand van de Zuid-Spaanse badplaats Tarifa. Zij werden uit zee opgevist door de Spaanse kustwacht.' Kennelijk kunnen mensen al illegaal zijn voordat ze tot welke juridische procedure dan ook zijn toegetreden en is het bijna een begrip voor een bepaald soort mens geworden. Er bestaat een kans dat een dergelijk gebruik van het begrip 'illegaal' pas *on second thoughts* tot mededogen leidt, namelijk als het te laat is. Op 27 oktober 2005, de dag na de Schipholbrand, werd ergens op de dag een nieuwsbulletin van het NOS-Journaal uitgezonden dat als volgt verliep:

Politie en marechaussee zijn op zoek naar vijf illegalen die zijn verdwenen na de brand in het cellencomplex op Schiphol. Bij de zoektocht is onder meer een helikopter ingezet. Dat blijkt uit de brief van minister Donner aan de Tweede Kamer. Drie gedetineerden die vannacht probeerden te ontsnappen, zijn in de loop van de ochtend in de buurt van het complex aangehouden. Bij de brand in het cellencomplex op Schiphol zijn vannacht elf mensen om het leven gekomen. Alle slachtoffers zijn illegalen die Nederland zouden worden uitgezet. Het Rampen Identificatie Team is ingezet om de elf te identificeren (NOS-Journaal 2005a).

De letterlijke tekst van dit bulletin is nog op de internetsite van het Journaal te vinden onder de kop 'Vijf illegalen voortvluchtig na brand' en moet in een bulletin van 27 oktober zo uitgesproken zijn, ik herinner me namelijk de volgorde waarin de gebeurtenissen werden verteld. De archiefdienst van het journaal kon me niet vertellen wanneer dit bulletin is voorgelezen. Ik kreeg wel de volgende weergave van het begin van het 20.00 uur journaal:

Elf illegale vreemdelingen zijn afgelopen nacht omgekomen bij een zware brand in het detentiecentrum op Schiphol-Oost. Ondanks wanhopige pogingen, konden ze niet tijdig worden bevrijd (NOS Journaal 2005b).

Dus hier is gedurende de dag een ander gevoel voor prioriteiten ontstaan. Onze primaire waarneming wordt inmiddels kennelijk zodanig door de categorie 'illegaal' gestuurd, dat ook primaire bronnen van herkenning en mededogen worden geblokkeerd. Ook hier heb ik een vraag over cultureel geheugen. Het is gedocumenteerd hoe geleidelijke processen van dehumaniserende categorisering zijn voorafgegaan aan het fascisme. Dat proces had niet hoeven resulteren in de extremen van WOII, daarvoor moesten ook andere historische voorwaarden vervuld zijn. Maar een vraag zou kunnen zijn of de herinnering aan WOII niet zodanig door de uiteindelijke genociden is gevormd, dat het moeilijk is om te zien dat die eerdere processen op sommige punten vergelijkbaar zijn met wat zich nu afspeelt in de begripsvorming en waarneming met betrekking tot 'illegalen'.

Een laatste voorbeeld komt uit de wereld van de Roma in hedendaags Italië.³ Dat voert al sinds 1989 een actieve uitsluitingspolitiek en voerde in dat kader wetgeving in ten bate van de 'bescherming van nomadische culturen'. Vooral sinds het begin van de oorlogen in het voormalige Joegoslavië is er een netwerk van kampen opgezet waarnaar zowel Italiaanse staatsburgers als vluchtelingen uit de Balkan zijn 'verwezen'. Het aantal van deze kampen is in de loop van de jaren schrikbarend toegenomen. Ze worden regelmatig met de grond gelijk gemaakt om permanente vestiging te voorkomen. Roma die hun beklag willen doen kunnen terecht bij het loket voor 'nomaden en niet-Europeanen' van de Italiaanse immigratiedienst (zie van Baar 2008; ERRC 2000).

In de berichtgeving over criminaliteit door Roma in Italië wordt deze achtergrond nauwelijks aangestipt. Weliswaar veroorzaakte wetgeving die de vingerafdrukken van alle Roma in Italië vereiste commotie in 2008, maar het European Roma Rights Centre meldde al in 2000 dat dit een gangbare praktijk in de kampen was.

In dat kader vond de volgende gebeurtenis plaats. Kort nadat twee meisjes van elf en dertien jaar in juli 2008 hun vingerafdrukken hadden afgegeven bij de Italiaanse overheid, zijn ze verdronken aan het strand van Torregaveta, dichtbij Napels. Het strandleven om de overleden meisjes heen hernam al snel zijn gang. In Italiaanse kranten en later in *The Guardian* werd een foto geplaatst waarop de vier voeten van de verdronken meisjes onder twee handdoeken uitstaken, terwijl vlak daarbij een stel onaan gedaan zat te picknicken. Volgens een reportage in *The Observer* over de situatie van de Roma in Italië, is geschokt op deze foto gereageerd. Kennelijk worden ongelijkheid en onverschilligheid voelbaar als slachtoffers en omstanders in één oogopslag met elkaar in verband gebracht móeten worden. Meestal echter verbergen de hardheid en duurzaamheid van stereotypen zoals 'nomadisme', die in taal en andere media zijn opgeslagen en die politiek worden uitgebuit, de werkelijke nabijheid en werkelijke oorzaken. Eén van de geïnterviewden voor het artikel van *The Observer* werpt op dat de isolatie van de Roma voor een behoorlijk deel door henzelf verkozen en veroorzaakt zou zijn. Gelukkig geeft de auteur de zestigjarige Satka Selimovic het laatste woord:

I was born in Italy, on the outskirts of Venice, after the Second World War. My family thought life would offer us a second chance. I told this to my own children (...) and they say this to my granddaughter, Veronica. People may say we are bitter and to blame for our own isolation, but we tell each new generation of Roma they will be included and accepted and each time it feels like a betrayal.

Selimovic maakt duidelijk dat herinnering haar tussen hoop en wantrouwen laat balanceren, en dat de belofte van insluiting en gelijkheid, ondanks al het verraad eraan, toch nog leeft, wel moet blijven leven. In de buurt daarvan ligt de *possible future* waar Bader het over heeft, en ik deel met hem de gedachte dat de enige mo-

gelijkheid om er iets aan bij te dragen is zo nuchter en concreet mogelijk alternatieven aan te dragen.

Referenties

Adorno, Theodor W. (1966) *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

— *Metaphysik. Begriff und Probleme* (1998) [1965] Frankfurt am Main: Suhrkamp

Adorno, Theodor W. and Benjamin, Walter. *Briefwechsel 1928-1940*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Van Baar, Huub (2008) 'Blauwe haren, zwarte ogen: Roma in Europa'. In *De Groene Amsterdammer*, vol 132, nr 22, 30 mei, 14-15.

— (forthcoming) *The European Roma: Governmentality, Representation, and Memory*. Ph.D. thesis. Amsterdam: University of Amsterdam

Bader, Veit (1991) *Collectief Handelen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

— (1998) 'Egalitarian Multiculturalism: Institutional Separation and Cultural Pluralism', In *Blurred Boundaries*. Rainer Bau-boeck and John Rundell (eds) Aldershot: Ashgate: 185-220.

— (2005b) 'The Ethics of Immigration'. In *Constellations* 13 (3): 331-61.

Bader, Veit and Engelen, Ewald (2003). 'Taking Pluralism Seriously. Arguing for an Institutional Turn in Political Philosophy', *Philosophy & Social Criticism* (29): 375-406.

Benjamin, Walter (1980) [1938] 'Über einige Motive bei Baudelaire.' In *Gesammelte Schriften, Band II.I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 605-655.

Corduwener, Jeroen. (2004) 'Het interview: Eduard Nazarski.' *Contouren* 6 (3): 6-11.

ERRC (2000). *Campland. Racial Segregation of Roma in Italy*. Country Report Series, no 9. Budapest: ERRC.

Heinrich, Klaus (1962). 'Geschlechterspannung und Emanzipation'. Beschikbaar op: www.ludibrium.de/Heinrich.htm

Jansen, Yolande (2006). *Stuck in a Revolving Door; Secularism, Assimilation and Democratic Pluralism*. Ph.D. thesis. Amsterdam: University of Amsterdam

— (forthcoming) 'Islam, Europe and France. (In-)security and

the Interiorisation of Religion.’ In *Varieties of Secularism; Religion, politics and pluralism in a global age*, eds Linell Cady and Elizabeth Shakman Hurd.

Mc Dougal, Dan. ‘Why do the Italians hate us?’ In *The Observer*, Sunday 17 August 2008.

Nos-Journaal (2005a) ‘Vijf illegalen voortvluchtig na brand’. Online referentie:

www.nos.nl/nosjournaal/artikelen/2005/10/27/271005_brand_schiphol.html

— (2005b): archiefdienst NOS, personal e-mail.

Schotel, Bas (2008) *Protecting the Alien’s Interest in Immigration. Arguments from Law and Political Theory for Changing Our Admission Practices*. Ph.D. thesis. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

Noten

¹ In hoofdstuk 6 van mijn proefschrift staan de referenties van de citaten (2006). In Jansen (2009) traceer ik de invloed van een tijdens de koloniale periode ontstane politieke cultuur van ‘securitization’ ten aanzien van moslims op het ‘framen’ van hedendaagse moslims in Frankrijk.

² Een mooi citaat van Heinrich dat ook bij Bader past: ‘Emanzipation’ *ist ein Wort aus der Sklavenhaltersprache. Der Emanzipierte (sei es Sklave, Jude, Frau) blieb minderen Rechts. Man sollte das Wort nur gebrauchen, wenn man sich bei seinem Gebrauch immer vor Augen hält, daß Frauen und Männer in gleichem Maße emanzipationsbedürftig sind, beide zugleich Sklavenhalter und Sklaven, und daß (ein unerhörter Vorgang in der Sklavenhaltersprache) Emanzipation heute Selbstfreigabe bedeuten muß* (Heinrich 1962).

³ Ik ontleen dit deel van mijn essay voor een deel aan mijn gesprekken met Huub van Baar, die binnenkort op een proefschrift over de Roma in Europa promoveert (van Baar forthcoming). Natuurlijk doen de korte voorbeelden noch aan zijn argumentatie noch aan de complexiteit van de situatie van de Roma recht.

Making Political Philosophy Practical Again

a Tribute to Veit Bader

Bas Schotel

For me there are three Veit Baders: the teacher, the mentor and the scholar. In this contribution I will concentrate on his role as an academic and how his scholarship has influenced my own. I will touch on two elements of his scholarship that were instrumental to me: his methodological approach and his substantive thesis on the admission of aliens. In my view, it is difficult to overstate the relevance of Bader's scholarship. For it brings political philosophy back into the realm of serious practical reasoning and political (and legal) action. It enables us to urge for changes, come up with realistic institutional alternatives and hold officials accountable in the event they do not incorporate such changes. More concretely, the scholarship of Veit Bader on the ethics of migration has substantially helped me building my own case for a change in our admission laws. While the focus of this contribution lies on Bader's role as a scholar, my indebtedness to Veit stems equally – if not more – from his role as a mentor and teacher. Impossible to duly capture what Veit means to me in this respect, I still shall try to say something about it. I will end my contribution with some reflections on the urgency of Veit's scholarship in light of the growing popularity of scholars like Giorgio Agamben.

Teacher & Mentor

I participated in two courses taught by Veit on contemporary political theory and the ethics of migration. With an incredible effectiveness Veit exposed us to a broad body of scholarship covering practically all the relevant positions. The effectiveness of his way of teaching was ensured by Veit's ability to make his students work pretty hard (we actually read the assigned texts!). Through his erudition and analytical skills Veit stimulated students in the development of their own position. When a student

presented the sketches of his own view, Veit typically responded as follows: “If you find this perspective attractive you may want to check out author X, she develops a particularly interesting argument exactly from this perspective”. Often, Veit would add some critical remarks of his own: “of course, the overall position of X is not very stable, but it may help you in supporting your own view”. In most cases, Veit would also refer the students to works that one way or the other incorporate empirical analyses in order to put any philosophical and normative position in its context(s). On hindsight, it becomes clear that this incredibly stimulating way of teaching constituted an implementation of Veit’s own methodological approach to political theory which I will discuss below.

The teacher role transformed in that of a mentor when Veit became the co-supervisor of my Ph.D. thesis, together with Serge Gutwirth. As a mentor Veit was immensely supportive. Firstly, he always gave me the impression that I was producing original and pertinent material (a very welcome boost of confidence!). Secondly, he subjected all my drafts to close and critical reading. This often resulted in reviewed pages full of comments. Though virtually always constructive, sometimes the comments seemed to reflect slight irritation provoked by my material. Since precisely these comments show Veit’s involvement, some should not be withhold.

“too long, too long” – on my discussion of Carl Schmitt;

“finally!!!” – when I ‘finally’ developed my critique of Carl Schmitt;

“oh no, here we go again” – when I had to say something about the perennial debate between proponents and opponents of legal positivism;

“what is this obsession with game theory” – when I felt it necessary to present some scenarios of what would happen if a legal rule is legally valid for only some norm subjects;

“Ja, ja, ja, ja” – the typical comment for when I presented some of the standard arguments in order to set the stage.

The theme of my project was clearly very broad. Conscience of the risk of diffusion, besides suggestions for additional literature, Veit just as often would reassure me that a particular author would not be very relevant for my case (i.e. the author would nei-

ther support nor contradict me). Another example of his constructive and pragmatic approach is the fact that while a central part of my doctorate was about legality and legitimacy, hardly any Weber was forced upon me.²

Finally, Veit's mentorship played a major role in terms of my professional career. Having worked as an attorney, business consultant and supervisor for the financial markets, I was professionally more a private (or semi public) sector kind of person than an academic. Veit always fully respected my doubts about becoming a full (life) time academic professional. In fact, he was the first to explain to me the less attractive aspects of an academic career (remuneration, funding, bureaucracy, ...). By the same token, he was also the one who told me if I were to have doubts about an academic career I should not have any in terms of my capacities (another very welcome boost of confidence!). Veit always kept the door open and urged me to explore academic opportunities. In short, Veit was instrumental in my decision to pursue an academic career.

The Scholar and a Political Philosophy that Matters

In times when political philosophy seemed primarily occupied with hypothetical constructs and sanitized versions of the real world in order to either defend or reject liberalism, Bader was developing a way to make political philosophy relevant again for practical reasoning and ultimately political action.³ One may capture this alternative approach by the following three interlinked key terms: (i) practical reasoning; (ii) context and institutional sensitive; and (iii) non-foundationalist.

Probably the most important feature of the alternative approach is that it seeks to bring back political philosophy to the realm of practical reasoning. Political philosophy is not so much a matter of theoretical knowledge or the exclusive domain of morality, it must also include other types of normative arguments. As Bader puts it:

Moral philosophy may solely specialize in moral reasons and arguments, but political philosophy has to deal with the complexity of practical reason and judgment. Normative arguments include not only moral *oughts* (what we owe to humanity), eth-

ical/political *oughts* (what we should do as members of specific communities, e.g. 'nationstates'), prudential *oughts* (requiring us to do what is in our well-informed, rational, longterm interests), and realist *oughts* ('ought implies can'). Evidently, these requirements conflict with each other and it is increasingly recognized that there is no clear, context-independent formula for weighing and balancing them, even if one agrees on a lexical ordering (e.g. that – all things considered – moral arguments should trump ethical-political and prudential ones).⁴

The political, prudential and realist *oughts* pave the way for an institutional perspective on political philosophy: what are the effects of current institutional arrangements on collective and individual action? Which elements of current arrangements are particularly unjust? How can we make institutional improvements (legal, socio-economic, political, educational, informal, etc.) without recourse to utopias or revolutions? In short, it urges political philosophers to take their moral positions *really* seriously and make them match with the other normative arguments. It means that moral arguments from the ivory tower of academia cannot hijack the debate and be complacent about genuine political and prudential concerns. By the same token, political philosophers need not accept the absolute authority of political, prudential and realist arguments, typically the product of research by social scientists. Especially when the arguments are based on forecasts or extensive extrapolations political philosophers can and should be critical about prudential and realist arguments on their own merits.⁵ Also, the institutional perspectives calls political philosophers to better scrutinize the prudential and realist arguments for their moral and ethical assumptions. Finally, a critical institutional perspective should prevent political philosopher from taking too easily our current institutional arrangements as defensible first approximations of what justice requires.⁶

Taking the institutional perspective seriously and appreciating the merits and demerits of the findings from empirical research also inform the non-foundationalist nature of Bader's approach to political philosophy. Since we have better understanding of what policies have not worked rather than those that were successful, it is often very difficult to establish what justice requires

let alone the ultimate grounds for a particular position. Conversely, we have a pretty good sense (and evidence) of the cases and conditions of injustice. Hence, there are good reasons to adopt a minimalist approach on what issues we should address structurally. For the remainder of contested issues political philosophy cannot determine the outcome on forehand – “context is king”. This does not mean political philosophers are out of work. There is plenty to do for them. Firstly, they must continue to use philosophy and their general critical perspective in order to unmask false and sound moral, political, prudential and realist arguments behind certain policies. Secondly, they must actively evaluate and propose institutional arrangements that provide instruments of collective and individual action (or power) to those concerned whose conditions need improvement from the perspective of (political) justice. And this is precisely what Veit has been doing with his scholarship. A case in point is his work on the ethics of our immigration policies.

To see how this methodological approach has influenced my own work, I should briefly say something about the framework of my research, in particular my doctorate dissertation. My central claim is the reversal of the default position in our admission laws. If states cannot substantially justify the exclusion of an alien vis-à-vis the alien, then the latter should be admitted. The justification should involve a serious accounting for the interests and reasons applicable to the alien seeking admission. The burden of proof should lie with the state and the legal principle of proportionality should be applied to exclusion decision. To build my case, I make three types of arguments: legal, ethical and institutional. The legal argument shows that current admission practices are problematic from the legal perspective. It argues that according to a concept of law and sovereignty that fit a meaning legal practice in Western legal systems, states should substantially justify the exclusion of aliens vis-à-vis the excluded aliens. There is no ground in sovereignty or the legal order for current practices. Though the legal claim is arguably the most salient point of my research, even if successful it is insufficient to do the job without the other two claims. The legal claim presupposes that the alien’s interest to admission is legitimate. But this is something the law as such cannot establish. Neither can the legal arguments justify that the

burden of proof must lie with the state. This is the domain of the ethical or normative arguments. But even if the law and political theory urge us to establish the new default position, such a thing must be practically feasible: 'ought' implies, or rather presupposes, 'can'. Hence, the institutional claim. It contends that there are concrete and feasible ways to implement the new default position in the real world. It does so by analyzing and evaluating a "Draft Directive"⁷, by the Meijers Committee.⁸ In other words, the three claims constitute the necessary ingredients to get the overall claim off the ground.

It is easy to see how the structure of the three arguments corresponds perfectly with the methodological paradigm presented by Veit and Ewald Engelen. The paradigm is apparently so powerful that I did not even need any suggestions from the co-supervisor in order to come up with this structure!

The Scholar and the Protection of the Alien's Interest in Migration

Not only his approach to political philosophy, but also Veit's substantive theses on particular topics of political philosophy have had great impact on my work, in particular his studies on the ethics of migration. Here is not the place to reiterate my countless mobilizations of Bader's arguments.⁹ But it should be said that it is only thanks to Bader's work that I could attempt to advance the current debate on our admission policies. To appreciate his contribution let me briefly sketch the central tenets of my so-called ethical claim.

While the legal argument can demonstrate that states must justify the exclusion of aliens, it cannot substantiate the reversal of the burden of proof, i.e. the state should prove that the exclusion of the alien is justified. For want of this proof the alien is to be admitted. Political philosophy, however, seemed just the right place to make such an argument. To this effect, I confronted political theory with two questions: 1. Is there a sufficient connection between general admission and our moral intuitions that makes it worthwhile considering a new default position in the first place? 2. Are there *ex ante* and *in general* stronger reasons to admit aliens than to exclude them? The notions 'worthwhile', 'ex ante', 'in general' and 'stronger reasons' have been employed on purpose. They

underscore that rather than coming up with an adequate, concrete and particular immigration policy, political theory can only offer us good reasons to adopt a new *framework for discussing, negotiating and determining* adequate, concrete and particular immigration policies. In line with the contextual and pluralist approach to political philosophy I examined the main moral, political, prudential and realistic arguments in favor and against general admission. Through Bader's notion of minimal global moral obligations (mobilizing Thomas Pogge) I was able to establish a sufficient – albeit oblique – connection with our moral reasons. And a closer look at the political, prudential and realistic objections against general admission revealed that either the objections were based on abstract and idealized assumptions that were conceptually or empirically flawed, or they could be accommodated by a more contextualized approach. The accommodation is largely possible thanks to the insight that the new default position as a matter of justice may entail costs. As a result the receiving state may have a duty to make investments and efforts to mitigate the adverse effects associated with general admission of aliens.

Again more than often the refutations of idealized assumptions as well as the accommodations of objections against general admission were borrowed from Veit's work. In a sense, by showing how scholars of the ethics of migration have elaborated and exhausted the major normative arguments regarding our admission policies, Bader has paved the way for a more procedural and institutional position, i.e. what is the right framework for discussing, negotiating and determining adequate, concrete and particular immigration policies. In other words, how are we to give voice to the alien seeking admission?

An Old Specter is Haunting Academia

Rather than adding a set of conclusions, I would like to close with some additional thoughts that seem unrelated but may go at the heart of the matter. Fortunately, I have not received any signs from Veit that he is planning to retire in terms of his research and publications. For this is not the time for Veit to leave the stage. An old specter has made its quarters in academia and it seems to feel quite at home. Order and ontology oriented theories – like Carl

Schmitt's – are taking root (see for example the popularity of Giorgio Agamben). Not only do they reside in the departments of political philosophy but more dangerously they receive growing attention from political scientists and even worse legal scholars. In other words, they may actually affect policy! Charitable as their motives may be, the advocates of these theories move away from practical reasoning, institutional contexts and complexity. Under these conditions there is no room anymore for considering, evaluating and proposing concrete institutional arrangements. What is left (for the Left) are revolution and utopia. And what is left for academics are genealogy, etymology, mythology and at best theology.

During my public defense Veit explained how as a student he was triggered by the critical theses and captivating language of Carl Schmitt. Yet having discovered the flaws, he soon lost interest in this author. So he wondered why I had to spend so many pages on Schmitt, only to prove him wrong, again. I answered that there is probably something psycho-analytical about it. It is difficult not to be enchanted by Schmitt's language, erudition, folk logic, quasi-theology, productivity and selection of themes. Yet this attraction makes it equally difficult not to be over zealous in refuting Schmittian accounts of our legal and political community. Almost as if one seeks revenge for being tricked! Irrespective of my amateur psycho-analysis, what matters is that the whole program Veit stands for – political philosophy as practical reasoning, institutional turn and minimal universal justice – is contested by this 'school' of thought. So boring as it may be for Veit (one can already imagine his comments on his own work "here I go again", "Ja, ja, ja"), he owes us a real Baderian demystification of this old specter.

References

Bader, Veit, *Ethics of Immigration*, 12 *Constellations* (2005), 331-361

Bader, Veit, *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*, 2007, Amsterdam: Amsterdam University Press, 386

Bader, Veit, *Max Webers Begriff der Legitimität. Versuch einer systematisch kritischen Rekonstruktion* in Johannes Weiß ed., *Max*

Weber heute: Erträge und Probleme der Forschung, 1989, Frankfurt/M: Suhrkamp, 296-334

Bader, Veit, *Fairly Open Borders* in Veit Bader ed., *Citizenship and Exclusion*, 1997, London: Macmillan Press Ltd, 28-60

Bader, Veit, *The Art of Forecasting and Policy Making* in Veit Bader ed., *Citizenship and Exclusion*, 1997, London: MacMillan Press

Bader, Veit and Engelen, Ewald, *Taking pluralism seriously. Arguing for an institutional turn in political philosophy*, 29 *Philosophy & Social Criticism* (2003), 375-406

Boeles, Pieter, Brouwer, Evelien, Woltjer, Aleidus and Alfgenaar, Karin, *Draft Directive on Minimum Guarantees for Individual Freedom, Security and Justice in relation to Decisions Regarding Movement of Persons*, 7 E.J.I.L. (2005), 301-319

Coleman, J. and Harding, S.K., *Citizenship, the Demands of Justice, and the Moral Relevance of Political Borders* in Warren F. Schwartz ed., *Justice in Immigration*, 1995, Cambridge: Cambridge University Press, 18-62

Noten

¹ Add German accent for extra effect.

² Of course, one of Bader's own treatment of Weber came in handy for me. Veit Bader, *Max Webers Begriff der Legitimität. Versuch einer systematisch kritischen Rekonstruktion in Max Weber heute: Erträge und Probleme der Forschung* 296 (1989).

³ For the development of this alternative approach Bader worked closely with Ewald Engelen (for the conceptual framework) and Paul Hirst (for the exploration of institutional alternatives).

⁴ Veit Bader, *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity* (2007). See also Veit Bader & Ewald Engelen, *Taking pluralism seriously. Arguing for an institutional turn in political philosophy*, 29 *Philosophy & Social Criticism* 375 (2003).

⁵ Veit Bader, *The Art of Forecasting and Policy Making in Citizenship and Exclusion* (1997).

⁶ For such first approximations strategy, see J. Coleman & S.K. Harding, *Citizenship, the Demands of Justice, and the Moral Relevance of Political Borders in Justice in Immigration* 18 (1995), at 38. And of course contra Veit Bader, *Ethics of Immigration*, 12 *Constel-*

lations 331 (2005), at 336.

⁷ Pieter Boeles et al., *Draft Directive on Minimum Guarantees for Individual Freedom, Security and Justice in relation to Decisions Regarding Movement of Persons*, 7 E.J.M.L. 301 (2005).

⁸ This is a group of legal experts based in the Netherlands: The Standing Committee of Experts on International Immigration, Refugee and Criminal law. See www.commissie-meijers.nl.

⁹ Bader, *Ethics of Immigration*; Veit Bader, *Fairly Open Borders in Citizenship and Exclusion* 28 (1997).

Korte biografieën van de auteurs

Ahmet Akgündüz is affiliated with the Institute for Migration and Ethnic Studies (IMES) and the author of *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974. A Multidisciplinary Analysis* (2008, Ashgate).

Albert Benschop studeerde psychologie, sociologie en filosofie. Hij schreef zijn dissertatie over het meest klassieke sociaal-wetenschappelijke thema: sociale ongelijkheid en klassen. Werkzaam bij de Universiteit van Amsterdam specialiseerde hij zich in arbeids- en organisatievraagstukken en wierp zich aan het begin van de jaren 90 volledig op een nog onbestaande discipline: sociologie van het internet. In diverse publicaties bracht hij de sociaal-psychologische en politieke tegenstrijdigheden van het internet in kaart [www.sociosite.org]. Hij concentreert zich daarbij op de tegenstrijdigheden waarin en waardoor virtuele gemeenschappen zichzelf in digitale omgevingen organiseren.

Harry van den Berg is methodoloog en samen met Kees van der Veer in 1986 gepromoveerd op de dubbeldissertatie *Ideologie en Massamedia*. Tot 2006 was hij als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit. Hij heeft onderzoek gedaan op verschillende terreinen: arbeidsmarkt, arbeidsbemiddeling, discriminatie-ervaringen op de arbeidsmarkt en op andere terreinen. Zijn meer recente onderzoek betreft het discours m.b.t. immigratie en asielzoekers. Zijn methodologische onderzoek heeft vooral betrekking op survey-interviews, kwalitatieve interviews en de methodologie van discoursanalyse.

Marianne Boenink studeerde gezondheidswetenschappen en wijsbegeerte. In 2000 promoveerde ze bij Veit Bader aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Boekenwijsheid. Over filosofie, literatuur en normatieve oordeelsvorming*. Op dit moment werkt ze als universitair docent Filosofie en ethiek van biomedische technologie bij de afdeling Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente.

Jac Christis studeerde sociologie in Nijmegen. Gepromoveerd in 1998 op het onderwerp 'arbeid, organisatie en stress.' Werkzaam als UHD aan de Radboud Universiteit Nijmegen en als lector aan de Hanze Hogeschool Groningen.

Ewald Engelen. Na faliekante mislukkingen als journalist en romanschrijver, heeft hij zich met succes op de wetenschap gestort. Hij promoveerde in 2000 cum laude op een proefschrift over medezeggenschap in de grote beursgenoteerde onderneming. Hij heeft gepubliceerd in gezaghebbende internationale tijdschriften over corporate governance, pensioenfondsen, migratie en de verzorgingsstaat en internationale financiële centra. Daarnaast heeft hij op projectbasis gewerkt voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Momenteel doet hij in het kader van een NWO-VIDI beurs onderzoek naar de recente geschiedenis en toekomst van de financiële dienstverlening in Amsterdam in een context van financiële internationalisering. Engelen is als universitair hoofddocent verbonden aan de Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam.

Marja Gastelaars was trained as a historical sociologist at Amsterdam University. She has worked for many years in the social studies of science and technology, and wrote a PhD on the history of Dutch sociology, at the University of Leyden. She is now associated with the Utrecht School of Governance of Utrecht University and publishes internationally on the services in and around the public domain.

Yolande Jansen was trained in French Studies and philosophy at the University of Amsterdam, PhD in 2006 with Veit Bader and Ieme van der Poel. Revised dissertation to appear at AUP (2009), entitled *Intersections of Secularism and Assimilation in Europe; Reading Marcel Proust in a Postsecular Age*. Currently postdoctoral researcher for NWO in the project *Genealogies of Self, State and Society in the Modernising Islamic World*. Current research is about both empirical and normative aspects of French and European 'cultures of secularism' and their connections with securitizing approaches towards Muslims.

Yvonne Leeman studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en is in 1994 gepromoveerd bij Veit Bader. Zij was van 1979 tot 2009 werkzaam als docent en onderzoeker bij de afdeling opvoedkunde en onderwijskunde en het SCO-Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2003 combineert zij haar universitaire werk met de functie van lector aan de Hogeschool Windesheim te Zwolle. Haar leeropdracht is 'De pedagogische kwaliteit van het onderwijs'. Sinds maart 2009 is zij universitair hoofddocent bij de Universiteit voor Humanistiek.

Helma Lutz is a sociologist and educationalist. She is a professor of Women's and Gender Studies in the Social Sciences, Goethe University Frankfurt. Her research interests are gender, migration, ethnicity, nationalism, racism and citizenship. She has a long record of research about the intersection of gender and ethnicity in European societies and has widely published on these issues in Dutch, German and English. She is the editor of *Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme*. Aldershot/Berlington: Ashgate 2008; her most recent book in German is: *Vom Weltmarkt in den Privathaushalt. Die 'Neuen Dienstmädchen' im Zeitalter der Globalisierung*. Opladen: Barbara Budrich 2007.

Gerardo Jorge Ojeda-Ebert was born in Concepcion, Chile on June 6th, 1950. He holds a doctorate in social sciences, University of Amsterdam (The Netherlands), and a master of arts in philosophy /sociology from the University of Leipzig (Germany). Dr. Ojeda-Ebert has lived, studied and/or worked in Chile, Germany, Poland, the Netherlands, Austria, Spain and the USA. Ojeda-Ebert lives with his family in Seattle, WA (USA). In addition to his writing, he is also a psychotherapist, life-coach and international real estate investor.

Taco van Peijpe has been associate professor of labour law in Amsterdam and in Leiden. From 1994 until 2007 he was a judge in the Amsterdam District Court. He is interested in interdisciplinary approaches and comparative studies, with a focus on Dutch and Nordic labour law. Since his retirement he works part-time as a guest researcher in European labour law at the Hugo Sinzhei-

mer Institute of the Law Faculty at Amsterdam University. His thesis on the history of Dutch collective labour law was published in 1985.

Sawitri Saharso heeft sociologie gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en is in 1992 gepromoveerd bij Veit Bader. Van 1983 tot 1992 was zij werkzaam als universitair docent bij het Centrum voor Etnische Studies van de vakgroep Onderwijskunde van de VU en de UvA. Momenteel is zij als bijzonder hoogleraar Intercultureel Bestuur verbonden aan de Faculteit Management en Bestuur van de Universiteit Twente en tevens als universitair hoofddocent werkzaam bij de Afdeling Sociologie van de VU.

Michael Schäfer: Master's degree and Ph.D. in Philosophy at the University of Amsterdam (both cum laude). 1994-1997 Jean Monnet Fellow and Visiting Professor at the European University Institute (Law Dept.) in Florence. 1998-2002 i.a. Project Supervisor Germany Institute Amsterdam, NIAS-Fellow, Fellow Social Science Research Center Berlin and University Lecturer University Utrecht. 2003-2006 Visiting Professorships: University of Haifa (ZEIT-Stiftung) and Hebrew University Jerusalem. Since 2008 Honorary Judge (Berlin), Member Executive Board of the Société Européenne de Culture (Venice) and Member Advisory Committee European Affairs of the German Social Democratic Party.

Bas Schotel is assistant professor of legal theory (University of Amsterdam, Faculty of Law). He also teaches Ethics of Migration and Incorporation (University of Amsterdam, Philosophy). He holds a Ph.D. and a licentiate in law from the Vrije Universiteit Brussel. He obtained a LL.M. degree from Columbia University. Bas previously worked as an attorney (Stibbe Monahan Duhot, Brussels), strategy consultant (Booz Allen Hamilton, Amsterdam) and manager (Netherlands Authority for the Financial Markets, Amsterdam)

Manuel Carlos Silva: Professor of Sociology in the University of Minho (Portugal) and currently head of the Research Centre for Social Sciences (CICS), editor of the journal *Configurações* and vice-president of the Portuguese Sociological Association. He has

a Ph.D. (*cum laude*) on Social, Cultural and Political Sciences (University of Amsterdam), about constraints and strategies of peasants in northwest of Portugal. This research was granted with the Sedas Nunes Prize for the best Portuguese research/work in Social Sciences in 1994-96. His publications and projects deal with rural studies, development and social inequalities, inter-ethnic relations and racism, gender and class inequalities and female prostitution.

Kees van der Veer is als socioloog en sociaal psycholoog verbonden aan de afdeling Methoden en Technieken van Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij promoveerde samen met Harry van den Berg bij Veit Bader en Johan Galtung op een proefschrift met als titel: *Ideologie en Massamedia*. Naast empirisch onderzoek naar kwantitatieve en kwalitatieve methoden van dataverzameling doet hij onderzoek op het terrein van (illegale) migratie, de arbeidsmarkt, en onderzoek naar beïnvloedingsmechanismen binnen interpersoonlijke communicatie. Recent verscheen van zijn hand, in samenwerking met Knud S. Larsen en Reidar Ommundsen (2008): *Being Human: Relationships and You. A social psychological analysis*.

Henk bij de Weg (1950) is socioloog en filosoof. Dissertatie 1996 (*De betekenis van zin voor het begrijpen van handelingen*, Kampen: Kok Agora) en artikelen op het gebied van de handelingstheorie en geweldloosheid. Website: www.bijdeweg.nl .

